

Z OTCHŁANI WIEKÓW

CZAS W KULTURZE MAJÓW

Rocznik 67 (nr 1-4) 2013-2014

Z OTCHŁANI WIEKÓW

CZAS W KULTURZE MAJÓW

Czasopismo popularnonaukowe
Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich

Ukazuje się od 1926 roku

ISSN 0044-1481

Redaktor Naczelny :: Stanisław Iwaniszewski
Redaktor Prowadzący :: Hanna Pilcicka-Ciura
Redakcja merytoryczna :: Stanisław Iwaniszewski
Redakcja techniczna :: Justyna Marczuk, współpraca Alina Jaszewska, Monika Ciura
Korekta :: Justyna Marczuk, Hanna Pilcicka-Ciura

Layout :: Katarzyna Niklas, adaptacja Radosław Prochowicz
Projekt okładki :: Tomasz Rakowski
Skład i łamanie :: Grzegorz Solecki
Opracowanie komputerowe materiału ilustracyjnego :: Tomasz Rakowski

Na okładce wykorzystano :: Copán, Honduras. Ołtarz Steli D. Reprezentuje postać Witz'a lub olbrzymiego jaszczura Ziemi, który tutaj ukazany jest z dwoma głowami, symbolizującymi cykl życia i śmierci. Data inauguracji monumentu: 9.15.15.0.0 10 Ajaw 8 Chen (29.05.746J).
Fot. S. Iwaniszewski.

© Prawa autorskie do tekstu i ilustracji ::
Autorzy, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich 2022

Wydawca :: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Warszawie

Zrealizowano ze środków ::

Stowarzyszenia Naukowego
Archeologów Polskich
Oddział w Warszawie

Zarządu Głównego
Stowarzyszenia Naukowego
Archeologów Polskich

Przy finansowym wsparciu :: członków i sympatyków SNAP

Publikacja wydana we współpracy z Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie, które jest instytucją kultury Samorządu Województwa Mazowieckiego.

Mazowsze.
serce Polski

Adres redakcji ::
Stowarzyszenie Naukowe Archeologów
Polskich Oddział w Warszawie
Scientific Association of Polish Archaeologists
Warsaw Division
ul. Długa 52, 00-241 Warszawa,
E-MAIL :: oddzial.warszawa@snap.org.pl

Druk i oprawa ::
TOTEM.com.pl

4 Wprowadzenie

• CZAS W KULTURZE MAJÓW

- 8 Agnieszka Hamann
Dlaczego tak trudno odczytać starożytne inskrypcje?
Spojrzenie z punktu widzenia lingwistyki kognitywnej
- 17 Stanisław Iwaniszewski
Cykle czasu u Majów
- 26 Boguchwała Tuszyńska
Koniec 13-tego bak'tuna w inskrypcjach Majów
- 39 Boguchwała Tuszyńska
Pismo gliczne Majów: historia odczytania i treść inskrypcji
- 54 Stanisław Iwaniszewski
Zawłaszczenie majańskiego 2012 roku
przez cywilizację zachodnią
- 64 Marek Łasiz
Wojny, daty i koniec świata Majów
- 78 Jarosław Żrałka, Wiesław Koszkuł, Magdalena H. Rusek
Badania archeologiczne majańskiego miasta Nakum
w sezonach 2012–2013

• SPOTKANIA Z HISTORIĄ

- 100 Katarzyna Mikulska
ŚWIĘTO NOWEGO OGNIA w przedhiszpańskim
środkowym Meksyku
- 118 Danuta Piotrowska
Państwowe Muzeum Archeologiczne w czasie
II wojny światowej
- 130 Maria Krajewska
Widokówki z początku XX wieku w zbiorach
Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie

• NON OMNIS MORIAR

- 144 Maria Magdalena Blombergowa
Magister Myszkiewicz-Niesiołowska Joanna Ewa.
Opóźnione przypomnienie archeologa, specjalistki
od epoki kamienia

• SNAP Z ŻYCIA STOWARZYSZENIA

- 148 Alina Jaszewska
Pierwszy Kongres Archeologii Polskiej.
Warszawa, 19–21 września 2013 roku

WPROWADZENIE

Zapewne mało osób dzisiaj pamięta zamieszanie, jakie w grudniu 2012 roku spowodowało ujawnienie informacji o zakończeniu cyklu tzw. Długiej Rachuby Majów, które miało skutkować spełnieniem się przepowiedni o końcu świata. Wieści o prorocत्वach Majów pojawiły się w literaturze popularnej już wcześniej i najczęściej związane były z książkami José Argüellesa, artysty i duchowego przewodnika grup związanych z ruchem „New Age”. Pisarz ten ogłosił tzw. Harmoniczną Konwergencję, wg której Wielki Cykl Majów miał zakończyć się 16–17 sierpnia 1987 roku. Proroctwo to zostało sformułowane na podstawie kalendarzowych profecji dokonanych z perspektywy roku 1519, daty rozpoczęcia podboju środkowego Meksyku przez Korteza.

W tym miejscu należy wtrącić, że cywilizacje starożytnej Mezoameryki charakteryzują się niezwykłym i na pierwszy rzut oka niezrozumiałym systemem kalendarzowym, którego podstawę stanowiły 260-dniowy cykl wróżbenno-rytualny i 365-dniowy rok słoneczny. Zestawienie obu tych rachub dawało okres 18980 dni ($52 \times 365 = 73 \times 260$ dni), który popularne opracowania porównują do europejskiej koncepcji wieku, pewnej okrągłej rocznicy. Ponieważ koniec takiego cyklu zwiastował możliwość zagłady, co 52 lata Meszikiowie (Aztekowie) z napięciem czekali na dzień Ceremonii Ognia Nowego, który miał zadecydować o życiu lub śmierci. Policzone, że w roku 1987 upłynęło 9 cykli po 52 lata ($1519 + 468 = 1987$). Chociaż dla Europejczyków przybycie Korteza wydawało się przynosić rozwój cywilizacyjny, to dla społeczności tubylczych oznaczać miało koszmarną erę „Dziewięciu Panów Bolontiku”, trwającą $9 \times 52 = 468$ lat. W tym okresie, w wyniku hiszpańskiego podboju, społeczności amerykańskie zostały wywłaszczone ze swoich ziem i pozbawione wolności, zaś dzień

Harmonicznej Konwergencji miał przywrócić ich dumę, szacunek i bogactwa ziemi. Gdy znaki się nie pojawiły, profecje te przeszłyby do lamusa pamięci społecznej po 1987 roku, dzieląc los podobnych przepowiedni, gdyby nie odwołanie się José Argüellesa do majowskiej tradycji kalendarzowej. W odróżnieniu od środkowomeksykańskich kalendarzy opartych na cyklach 52 lat, majowskie kalendarze podkreślały znaczenie cykli trwających około 20 lat (dokładnie 19 lat i 260,4 dni, tzw. cykle katunowe) oraz około 394 lat (dokładnie 394 lat i 94,6 dni, tzw. cykle baktunowe).

Majowska Długa Rachuba zawiera wszystkie daty zdarzeń, jakie nastąpiły od początku cyklu w 3114 r. p.n.e. Majowie pokrywali inskrypcjami glicycznymi kamienne budowle, schody piramid, nadproża świątyń, ołtarze i stele, które były swoistymi kronikami życia władców, odnotowującymi najważniejsze wydarzenia z okresu ich panowania. Ponieważ 13 baktunów liczy sobie trochę więcej niż 5125 lat (dokładnie 5125 lat i 133,7 dni), to obliczono, że koniec tego okresu przypada na grudzień 2012 roku ($3113 + 2012 = 5125$). Oczywiście datowania te zawdzięczamy uczonym, którzy badają tę unikalną metodę obliczania czasu od stu kilkudziesięciu lat. Tym razem skojarzono daty 21 i 23 grudnia 2012 r. z pozycją Słońca w pobliżu centrum Drogi Mlecznej, wnioskując, że Majowie tak skonstruowali Długą Rachubę, aby jej ostatni dzień (ostatni dzień trzynastego baktuna) przypadł na moment usytuowania Słońca w samym środku wszechrzeczy (ryc. 1).

Uznaliśmy, że data 21 lub 23 grudnia 2012 roku, kończąca rachubę 13 baktunów, stanowiła znakomitą okazję do opowiedzenia publiczności odwiedzającej Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie o mało znanej kulturze Majów. Cykl prelekcji zorganizowany z tej okazji zaobfitował serią po-

Ryc. 1. Dwa oblicza reakcji świata zachodniego wobec fenomenu roku 2012. Książka A. F. Aveni'ego aktualizuje naszą wiedzę o kalendarzach i astronomii Majów, starając się poznać jej osiągnięcia i ograniczenia. Książka Johna Majora Jenkinsa jest przykładem zastosowania tej wiedzy do kultury popularnej, która przypisuje Majom znajomość astronomii co najmniej na poziomie współczesnej astrofizyki.

pularnonaukowych artykułów napisanych przez czołowych badaczy kultur Majów w Polsce: archeologów, antropologów, etnohistoryków, lingwistów i epigrafików. Poprzez bliższe opisanie kultury Majów chcieliśmy pokazać, na przykładzie roku 2012, proces nieprzerwanego kolonizowania i zawłaszczania elementów spuścizny intelektualnej społeczności niezachodnich przez współczesny zglobalizowany świat. We współczesnej globalnej popkulturze, zagubione w dżungli, malowniczo prezentujące się ruiny miast Majów, pełnią taką samą rolę jak przysypane piaskiem pustyni świątynie i piramidy egipskie, pochłonięte przez dżunglę egzotyczne dla Zachodu świątynie Angkor Wat, szamańskie kamłania Ewenków, itd.

Badania dotyczące znajomości zjawisk na niebie w prekolumbijskiej Mezoameryce trwają i każdego roku archeoastronomowie, archeolodzy lub epigraficy zdobywają nowe informacje. Niestety, starożytne rachuby kalendarzowe obrosły w szereg mitów lub nadinterpretacji, z jakimi dzisiaj muszą się zmagać nowe generacje uczonych. Cechuje to wszystkie ramy archeologii. Wszak archeologia jest dynamicznie rozwijającą się dyscy-

pliną, nieustannie poszukującą nowych technik badawczych, nowych źródeł informacji i nowych narzędzi teoretycznych, umożliwiających pełniejsze zrozumienie procesów kulturowych w przeszłości. Liczymy, że publikowane prace, nie straciły na aktualności.

Artykuły napisane przez Jarosława Żrątkę, Marka Łasisza i Agnieszkę Hamann mają na celu przybliżenie czytelnikowi problematyki współczesnych badań archeologicznych, historycznych i językoznawczych, a jednocześnie przedstawienie wielowymiarowego kontekstu, w którym Majowie stworzyli swoją wizję świata. Boguchwała Tuszyńska i Stanisław Iwaniszewski opisują niestychanie złożone systemy kalendarzowe, wymiar społeczno-polityczny i poznawczy majańskiej arytmetyki kalendarzowej oraz historię „histerii” rozpętanej wokół roku 2012. Z kolei Katarzyna Mikulska opowiada o cyklu 52-letnim, który odegrał ważną rolę w historiografii azteckiej.

dr hab. Stanisław Iwaniszewski
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
Narodowy Instytut Antropologii i Historii
w mieście Meksyk

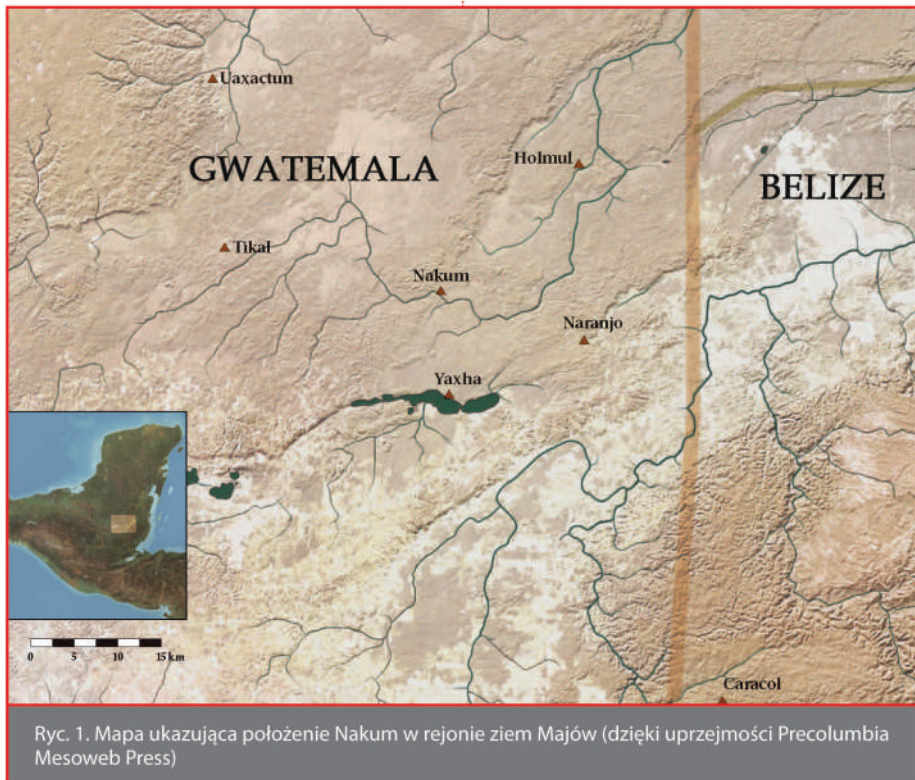
Badania archeologiczne majańskiego miasta Nakum w sezonach 2012–2013

WPROWADZENIE

Od roku 2006 stanowisko Nakum, położone w północno-wschodniej Gwatemali, jest obiektem badań Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace te przyniosły wiele interesujących odkryć, które rzucają nowe światło nie tylko na historię tego ośrodka i jego rolę w geopolityce południowych nizin Majów, ale również na wiele innych aspektów cywilizacji Majów, takich jak jej początek, upadek, zarządzanie zasobami wodnymi, rytuały grobowe i wiele innych. Niniejszy artykuł przedstawia najważniejsze wyniki prac wykopaliskowych prowadzonych w Nakum w latach 2012–2013.

HISTORIA BADAŃ NA STANOWISKU KULTURY MAJÓW W NAKUM

Stanowisko archeologiczne Nakum położone jest w północno-wschodniej części gwatemalskiego departamentu Petén, w obrębie Parku Triángulo, w odległości 11 km od jeziora Yaxha i ok. 25 km w linii prostej od Tikal (ryc. 1). Ruiny tego miasta zostały odkryte w 1905 r. przez francuskiego badacza, hrabiego Maurice'a de Perigny (1911), który przygotował pierwszy schematyczny plan Nakum. Następne ekspedycje prowadzone przez Alfreda Tozzera i Raymonda Merwina z Peabody Museum Uniwersytetu Harvarda zaowocowały dokładniejszym

Ryc. 1. Mapa ukazująca położenie Nakum w rejonie ziem Majów (dzięki uprzejmości Precolumbia Mesoweb Press)

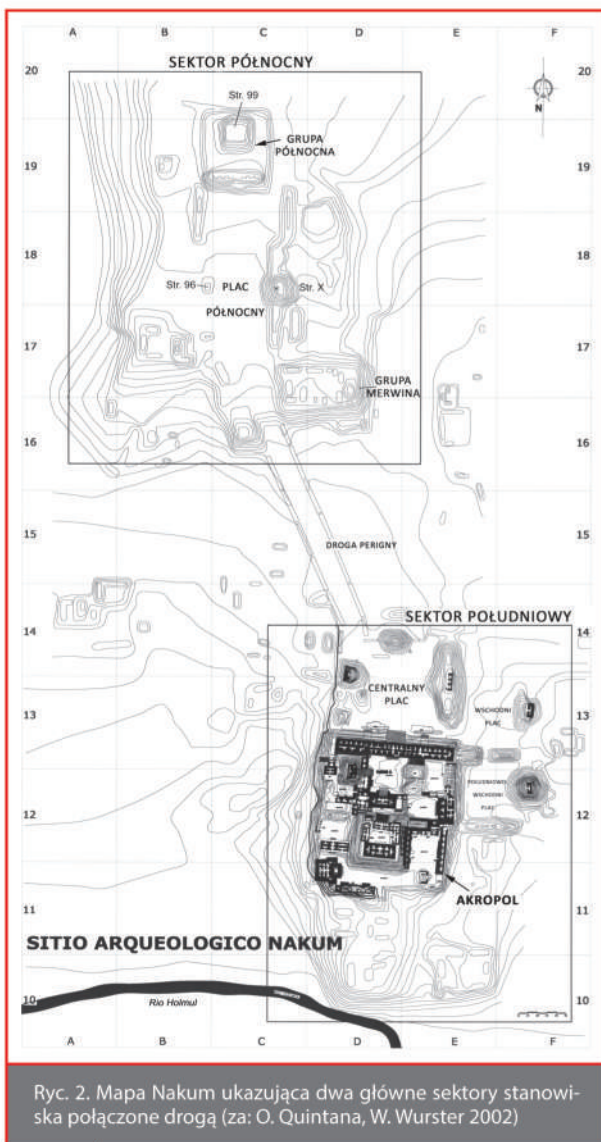
rozpoznaniem stanowiska i stworzeniem dokładnej mapy ruin oraz planów największych struktur (A.M. Tozzer 1913). Następnie, w latach dwudziestych XX w., stanowisko kilkakrotnie odwiedzał Sylvanus Morley, by zadokumentować zabytki płaskorzeźbione. Owocem jego wieloletnich badań na obszarze Petenu stała się monumentalna publikacja pt. *The Inscriptions of Peten*, w której obok wielu ośrodków Majów znalazło się wraz z bogatą dokumentacją także Nakum. Składały się na nią fotografie, rysunki oraz opisy stel i ołtarzy (1938, t. II, s. 7–21, t. V, tabl. 13, 86, 194). Kolejnym badaczem, który zainteresował się Nakum, był dopiero Nicholas Hellmuth, który na początku lat siedemdziesiątych dwukrotnie odwiedził to stanowisko. Rezultatem jego krótkich wizyt było przygotowanie nowego, zaktualizowanego planu ruin i dwie publikacje, z których jedna to raport wręczony Gwatemalskiemu Instytutowi Antropologii i Historii (IDAEH) (N. Hellmuth 1992).

Ze względu na bardzo słaby stan zachowania największych budowli położonych w centrum Nakum, z których wiele groziło zawaleniem, w roku 1989 z inicjatywy Instytutu Antropologii i Historii Gwatemali podjęto pierwsze prace konsolidacyjne i konserwatorskie, a od 1994 do 2008 roku w ramach Projektu Triángulo prowadzono regularne badania wykopaliskowe (O. Quintana, W. Wurster 2002), których ważną część stanowiła rejestracja kompleksów architektonicznych na terenie peryferii.

W roku 2006 polscy archeolodzy Wiesław Koszkuł i Jarosław Żrałka otrzymali zgodę na rozpoczęcie nowego projektu badań archeologicznych w Nakum, który przyjął oficjalną nazwę Projektu Archeologicznego Nakum. Pierwsze sezony badawcze w Nakum zaowocowały kilkoma ważnymi dla nauki odkryciami, przede wszystkim w rejonie Grupy Północnej stanowiska, jak również na terenie Sektora Południowego w rejonie Budowli 15 i 14, gdzie odkryte zostały królew-

skie grobowce oraz unikatowej konstrukcji kanał na wodę.

W sezonach 2012–2013 badania archeologiczne były prowadzone zarówno w Sektorze Północnym, jak i Południowym miasta. Prace w Sektorze Północnym były skoncentrowane wokół Piramidy X oraz przylegającego do niej placu (tzw. Plac Północny), gdzie odkryte zostały nowe stele pokryte rytymi wyobrażeniami. Obok tego wykopaliska prowadzone były na południe od Piramidy X, gdzie udało się zidentyfikować nowe boisko do gry w piłkę, jedno z najstarszych na nizinach Majów. W południowej części Nakum badania archeologiczne były kontynuowa-

Ryc. 2. Mapa Nakum ukazująca dwa główne sektory stanowiska połączone drogą (za: O. Quintana, W. Wurster 2002)

ne w rejonie Piramidy nr 14, gdzie w ubiegłych latach odkryto zagadkowy kanał oraz rzadki fryz wykonany ze stiuku. Zrealizowano także prace archeologiczne na terenie najwyższej budowli Nakum, monumentalnej Piramidy U mającej ponad 30 m wysokości. W sezonie 2012 przeprowadzono także po raz pierwszy w Nakum badania nieinwazyjne z zastosowaniem georadaru i urządzenia elektrooporowego.

OPIS STANOWISKA

Nakum podzielone jest na dwa główne sektory – Północny i Południowy – wzdłuż osi północ-południe, mającej długość ok. 1 km; oś wschód-zachód ma ok. 0,5 km długości (ryc. 2).

Sektor Północny tworzy rozległy plac (Plan Północny) zamknięty od zachodu i wchodu kilkoma platformami, na których wznosiły się prawdopodobnie niewiel-

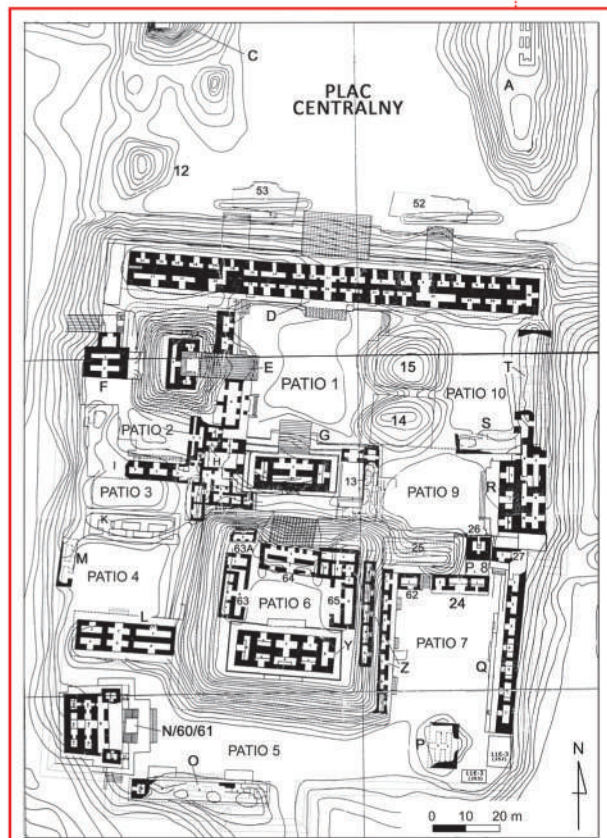
kie budowle z materiałów nietrwałych oraz wysoka budowla świątynna w typie piramidy (Budowla X). Po stronie północnej placu znajduje się szeroka platforma, na której wzniesiono budowlę o charakterze pałacowym i trzy mniejsze platformy (tzw. Grupa Północna). Południowo-wschodnią część Placu Północnego zamyka kompleks czterech budowli (nazywany Grupą Wschodnią lub Grupą Merwina) zbudowanych na dużej platformie; najprawdopodobniej zabudowania te miały charakter mieszkalny.

Sektor Północny połączony jest z Sektorem Południowym podwyższoną drogą nazywaną Drogą Perigny'ego (*Calzada Perigny*), mającą ok. 250 m długości. Przy jej południowo-zachodnim końcu znajduje się boisko do rytualnej gry w piłkę.

Sektor Południowy składa się z dwóch szerokich placów nazwanych Placem Centralnym i Placem Wschodnim, z mniejszego dziedzińca zwanego Placem Południowo-wschodnim oraz z wielkiego

kompleksu Akropolu. Akropol tworzy system kompleksów pałacowych, wzniesionych na ogromnej kwadratowej platformie dookoła 12 mniejszych patiów (ryc. 3). Kompleksy różnią się wielkością, ilością budynków oraz ich układem; całość jest mocno skoncentrowana i zamknięta, tworząc odseparowaną, prywatną przestrzeń mieszkalną dla członków elity Nakum. Na środku platformy Akropolu znajduje się kolejna wysoka platforma nazywana Akropolem Centralnym lub Wewnętrznym, która w ostatniej fazie konstrukcyjnej posiadała na szczycie pięć budynków. Prawdopodobnie Akropol Centralny był miejscem, gdzie zamieszkiwał władca wraz z rodziną w schyłkowym okresie klasycznym.

Badania peryferii miasta prowadzone przez Justynę Olko z Uniwersytetu Warszawskiego oraz Jarosława Żrałkę z Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 2001–2003 w ramach Projektu Triángulo pozwoliły na zadokumentowanie 36 grup architektonicznych. Materiały pozyskane z wykopów sondażowych dostar-

Ryc. 3. Mapa Akropolu z Nakum (za: O. Quintana, W. Wurster 2002 z poprawkami autorów)

czyły informacji umożliwiających dokładne datowanie wspomnianych zespołów mieszkalnych.

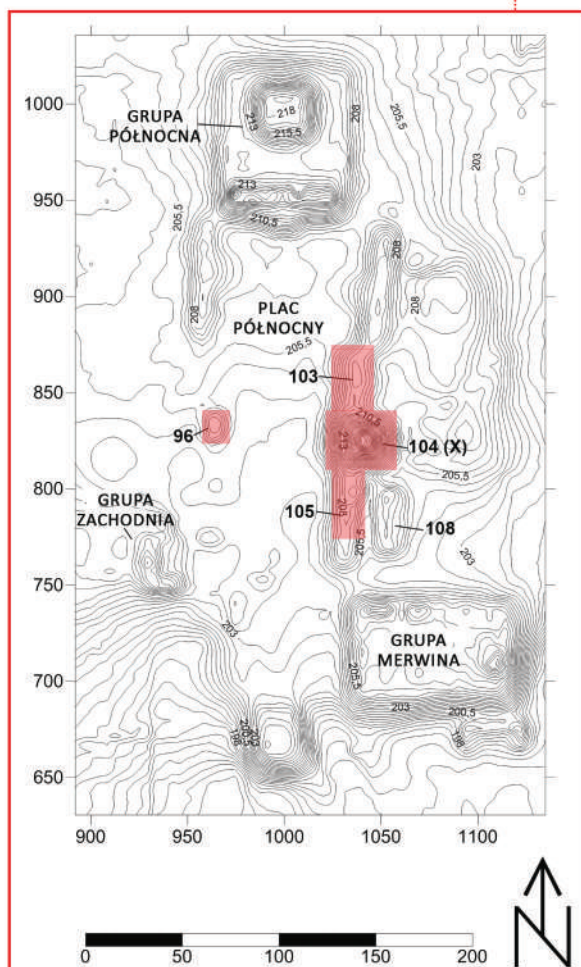
Jak poświadczają wyniki badań prowadzonych w części południowej stanowiska w ramach Projektu Triángulo, pierwsze osadnictwo w Nakum należy wiązać ze środkowym okresem preklasycznym (800–300 p.n.e.); z tego czasu pochodzą najstarsze budowle wzniesione m.in. w rejonie Akropolu oraz Grupy Merwina. W późnym okresie preklasycznym (300 p.n.e. – 250 n.e.) przebudowano większość istniejących założeń architektonicznych, wzniesiono również nowe konstrukcje. Z wczesnym okresem klasycznym (250–600 n.e.) badacze łączą cze-

ry budowle wzniesione w stylu *talud-tablero*, charakterystycznym dla położonego w Centralnym Meksyku Teotihuacan (W. Koszkuł, B. Hermes, Z. Calderón 2006). Wielki rozwój i rozbudowa ośrodka miały miejsce w późnym okresie klasycznym (600–800 n.e.), jednak największy rozkwit Nakum przeżywało w schyłkowym okresie klasycznym (IX–X w.), kiedy to uzyskało swój ostateczny kształt architektoniczny.

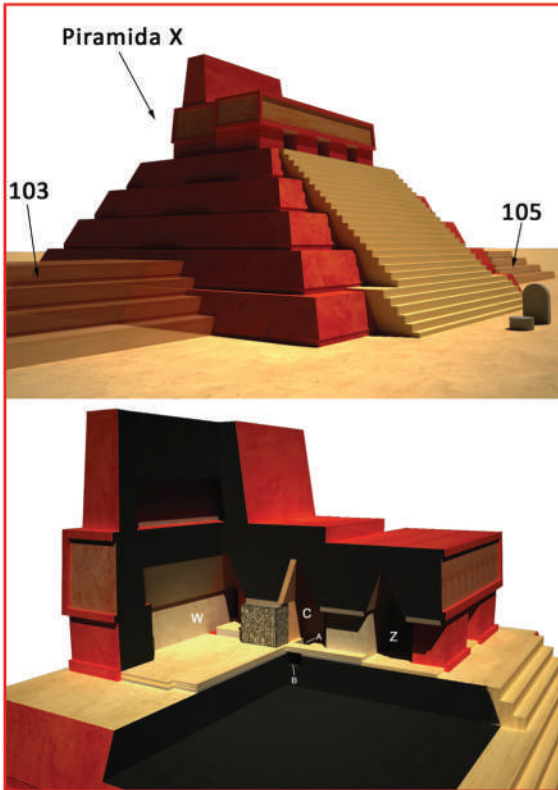
Bez wątpienia jedną z cech Nakum o największym znaczeniu jest wzrost aktywności budowlanej i znaczny przyrost demograficzny w schyłkowym okresie klasycznym (ok. 800–900/950 n.e.), czyli w momencie, kiedy w większości ośrodków na Nizinach Majów obserwuje się załamanie i upadek kultury. Można przypuszczać, że sytuacja ta wiąże się z położeniem Nakum w górnym biegu rzeki Holmul, co czyniło z miasta doskonałe miejsce dla powstania portu rzeczynego na szlaku handlowym. Wydaje się, że właśnie ta dogodna lokalizacja pozwoliła elitom Nakum utrzymywać władzę i kontrolować handel przez ok. 100 lat po upadku większości ważnych centrów osadniczych, takich jak Tikal czy Naranjo (J. Żrałka, B. Hermes 2012).

ODKRYCIA GROBÓW W PIRAMIDZIE X

Majowie bardzo często lokowali grobowce władców i wysokich dostojników w budowłach sakralnych (typu piramida-świątynia), położonych po wschodniej stronie dziedzińców. Już w latach 60-tych XX wieku amerykański archeolog Marshall Becker w trakcie badań prowadzonych w Tikal zwrócił uwagę na istnienie swoistego modelu architektonicznego opartego na występowaniu placu zamkniętego z trzech stron (od północy, południa i zachodu) przez budynki mieszkalne, a z czwartej (wschodniej) przez konstrukcje świątynne (M. Becker 1999). Becker nazwał ten model *Plaza Plan 2* i zauważył, że wschodnie budowle były świątyniami i miejscami kultu przodków, w obrębie których zlokalizowane były gro-

Ryc. 4. Mapa Północnego Sektora Nakum z lokalizacją Piramidy X (kolorem czerwonym zaznaczono budowle wchodzące w skład tzw. Grupy E opisanej w dalszej części tekstu). Mapa: M. Síp i P. Szczepanik, Projekt Nakum

Ryc. 5. Trójwymiarowa rekonstrukcja Piramidy X w jej ostatnim stadium architektonicznym (górze) wraz z przekrojem przez jej świątynię (dół). Rysunek na dole ukazuje trzy główne komnaty tej budowli (W – Komnata Wschodnia; C – Komnata Centralna; Z – Komnata Zachodnia; A – lokalizacja Grobu nr 4; B – Grob nr 5). Wg A. Kaseja, Politechnika Krakowska

bowce najważniejszych członków lokalnego rodu lub też królewskich dynastii. Dla Majów wschód wiązany był z symboliką odrodzenia i zmartwychwstania, był to bowiem kierunek odradzającego się słońca. Ponadto według wierzeń Majów władca po śmierci miał zmartwychwstać tak jak symbolizująca słońce młody bóg kukurydzy (M. Miller, S. Martin 2004; J. Żrałka i in. 2011).

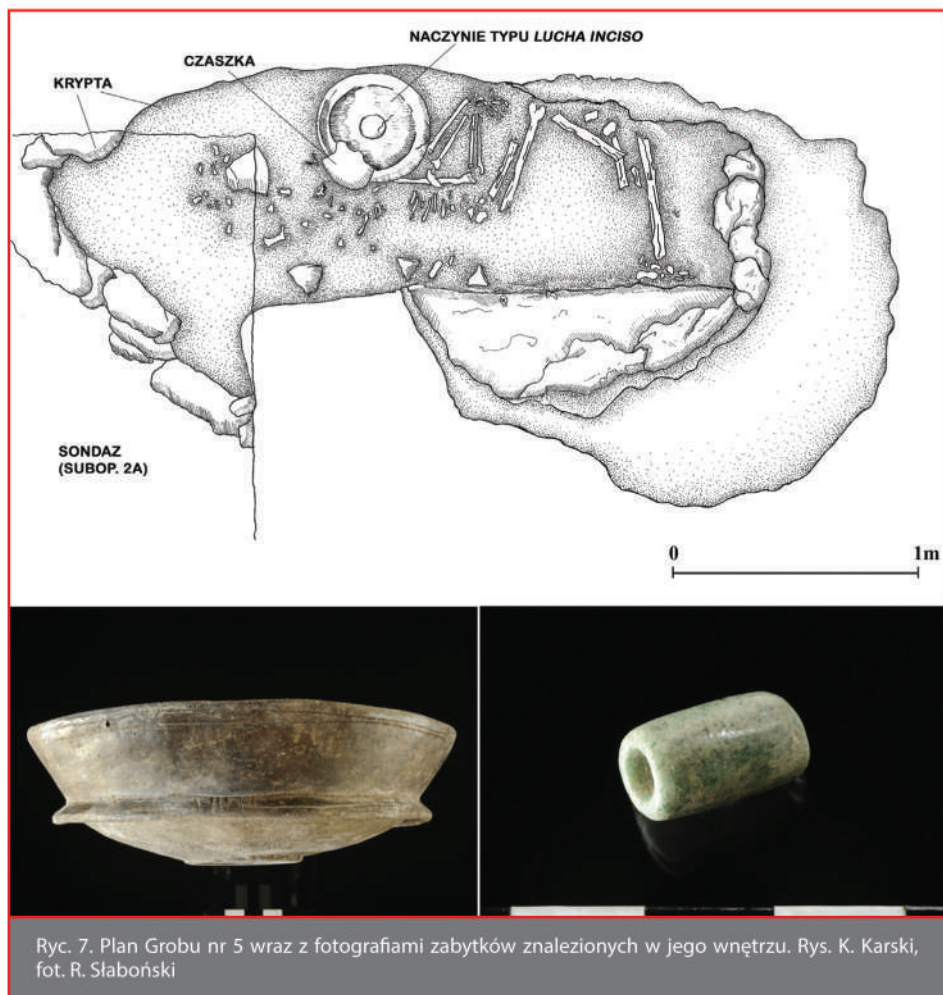
Niedługo po tym jak model architektoniczny *Plaza Plan 2* został opisany i zdefiniowany w Tikal, zidentyfikowano go również w kilku innych miastach Majów, takich jak Copán, Quirigua czy Caracol. Niestety, niestety, niestety podobnego „odkrycia” dokonały grupy rabunkowe bezkarnie grasujące na nizinach Majów, które w poszukiwaniu pochówków i depozytów ofiarnych zaczęły przekopywać i płądrować wszystkie „wschodnie budowle” w miastach Majów nie pozostających pod

Ryc. 6. Widok na wnętrze Komnaty Centralnej wraz z lokalizacją Grobów nr 4 i 5 oraz Ofiary nr 15. Fot. J. Żrałka

ochroną rządów lokalnych państw Ameryki Środkowej. W ten sposób w ostatnich dekadach wyrabowano mnóstwo królewskich grobowców w miastach położonych w północnej Gwatemali. Prowadzone przez nas w latach 2006–2010 badania w rejonie Piramidy 15 z Nakum, leżącej po wschodniej stronie dziedzinka zwanego Patiem 1, potwierdziły istnienie podobnego zwyczaju także w Nakum. Pod Piramidą 15 odkryliśmy dwa królewskie grobowce i cały szereg depozytów ofiarnych, co wskazuje na to, że konstrukcja ta pełniła funkcję mauzoleum, w którym chowani byli niektórzy członkowie rodziny królewskiej (J. Żrałka i in. 2011). Znaleziska, jakich dokonaliśmy w Piramidzie 15, znalazły się w kategorii 10 najważniejszych odkryć roku 2011 ogłoszonych przez nowojorskie czasopismo „Archaeology” (http://archive.archaeology.org/1201/features/topten_guatemala.html).

Piramida X położona jest po wschodniej stronie rozległego Placu Północnego (ryc. 4). Składa się z wielkiej podstawy piramidalnej, na szczycie której znajduje się świątynia o kilku pomieszczeniach (Komnaty

Ryc. 7. Plan Grobu nr 5 wraz z fotografiami zabytków znalezionych w jego wnętrzu. Rys. K. Karski, fot. R. Słaboński

Wschodnia, Centralna i Zachodnia) (ryc. 5). W roku 2012, w trakcie badań prowadzonych na terenie Piramidy X udało nam się odkryć trzy pochówki (nr 4, 5 i 7) i kilka depozytów ofiarnych, które wyraźnie wskazują na to, że budowla ta pełniła rolę ważnego miejsca związanego z grzebaniem zmarłych oraz z kultem przodków (ryc. 6). Szczególnie istotny w tym kontekście jest pochówek w krypcie złożony w Centralnej Komnacie świątyni (Grób nr 5), któremu obok właściwego wyposażenia towarzyszyły dwa depozyty ofiarne (nr 7 oraz 15). Sposób przygotowania tego grobowca, jego lokalizacja w obrębie piramidy, a także towarzyszące mu depozyty wskazują dobitnie na to, że Grób nr 5 może być miejscem spoczynku przedstawiciela elit Nakum (ryc. 7). Pochówek ten jest o tyle istotny, że jak do tej pory w Nakum nie odkryto ani jednego gro-

bu datowanego na wczesny okres klasyczny (ok. 250–600 n.e.). Obok Grobu nr 5 złożono ciekawy depozyt (nr 15) składający się z naczyń, we wnętrzu którego znajdowały się szczątki maleńkiego dziecka nakryte od góry dużą skorupą ceramiczną. Jak wykazały analizy antropologiczne wykonane przez Varinię Matute, pochowane tu dziecko zmarło w wieku ok. 36 tygodni (ryc. 8), a więc w momencie narodzin lub tuż po. Noworodek posiadał jako wyposażenie 3 wisiorki wykonane z muszli. W tym samym naczyniu odkryte zostały kości należące do nieco starszego osobnika, również dziecka. Jest bardzo możliwe, że całość stanowiła ofiarę złożoną dla osoby pochowanej w pobliskim Grobie nr 5. Według alternatywnej interpretacji dziecko z Ofiary nr 15 zmarło w sposób naturalny w trakcie porodu lub tuż po nim i zostało pochowane na szczycie piramidy

Ryc. 8. Antropolog Varinia Matute w trakcie analizy szkieletu dziecka z Depozytu ofarnego nr 15. Fot. J. Żrałka

z kośćmi innego osobnika (być może nawet kogoś bliskiego, kto zmarł wcześniej i czyje kości były przechowywane w formie relikwii, a następnie złożone na tę okoliczność do grobu). Poniżej Grobowca nr 5 udało nam się dokonać jeszcze jednego mrocznego odkrycia: we wnętrzu piramidy natrafiliśmy na ogromną ilość ludzkich kości przemieszanych z kamieniami i ziemią. Nie jest jasne, jak należy zinterpretować to znalezisko: czy to kolejny dowód na kult zmarłych, a odkryte kości należą do przodków i zostały tutaj wrzucone w trakcie budowy górnej partii piramidy oraz konstrukcji Grobowca nr 5? Czy też może są to kości ofiar, ludzi rytualnie uśmierconych, których beładnie wrzucano w „otchłań piramidy”? Aby wyjaśnić tą zagadkę, potrzebne będą wnikliwe analizy antropologiczne.

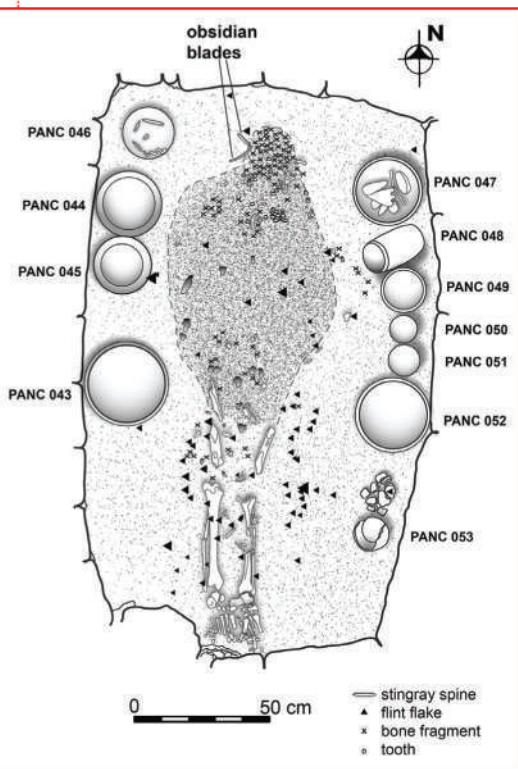
Na uwagę zasługuje również bardzo bogata kolekcja zabytków odkryta na szczycie Piramidy X. Na posadzce jednej z komnat świątynnych (Komnata Wschodnia; patrz ryc. 5) zadokumentowaliśmy mnóstwo rytualnie zniszczonych przez Majów przedmiotów, wśród nich piękne kadzielnice z przedstawieniem boga słońca (ryc. 9). Wspomniane naczynia nosiły ślady palenia i zostały zdeponowane w późnym i schył-

kowym okresie klasycznym (VIII–IX w. n.e.) w komnacie, po czym wejście do niej zostało w rytualny sposób zapieczętowane. Odkrycie wspomnianych zabytków wskazywało na to, że w Komnacie Wschodniej rozgrywały się ważne rytuały, jakie mogły być związane z kultem osoby, której grób (nr 8) został przez nas odkryty w roku 2014 pod posadzką wspomnianego pomieszczenia (ryc. 10). Grób nr 8 jest datowany na przełom wczesnego i późnego okresu klasycznego (ok. 550–650 n.e.). Jego lokalizacja, sposób przygotowania oraz bogate wyposażenie wskazują na to, że musiał być miejscem wiecznego spoczynku jednego z władców Nakum. Pochówek miał formę komory grobowej o wymiarach 2,00 m × 1,30 m, zwieńczonej fałszywym sklepieniem, nad którym

natrafiliśmy na ogromną ilość krzemiennych odłupków liczących blisko 3000 fragmentów. Tego typu depozyty są charakterystyczne dla bardzo bogatych pochówków na ziemiach Majów (najczęściej królewskich), a ich symbolika i znaczenie jest wciąż przedmiotem dyskusji wśród badaczy. Grobowiec nr 8 zawierał zwłoki jednej osoby ułożonej na wznak z głową zwróconą na północ (kości były niestety bardzo źle zachowane). Zmarły posiadał jadeitowe inkrustacje na swych zębach, co było wyznacznikiem wysokiego statusu społecznego wśród Majów. Był on również wyposażony w 11 naczyń, wśród których znajdują się przykłady pięknie polichromowanych okazów; dodatkowo w środku odnaleziono 5 koleców płaszczyk, kilka krzemiennych zabytków w typie tzw. ekscentryków (kamienne artefakty posiadające najczęściej bardzo złożone kształty) oraz wiele innych przedmiotów. Odkrycie w Piramidzie X całej serii pochówków na czele z Grobowcem nr 8 wskazuje wyraźnie na to, że budowla ta musiała odgrywać szczególną funkcję w kulcie zmarłych (będąc częścią modelu określanego jako *Plaza Plan 2*); było to z pewnością jedno z najświętszych miejsc w Nakum otoczone wielką czcią i szacunkiem dla zmarłych przodków.

Ryc. 9. Kadzielnica z przedstawieniem majańskiego boga słońca odkryta we Wschodniej Komnacie Piramidy X. Fot. R. Słaboński

Ryc. 10. Grobowiec nr 8 odkryty pod posadzką Komnaty Wschodniej na szczycie Piramidy X. Zdjęcie po lewej stronie wykonano tuż po otwarciu komory grobowej i przed rozpoczęciem prac wykopaliskowych. Fot. J. Żralka, rys. K. Radnicka

POSZUKIWANIE ŚLADÓW NAJSTARSZYCH MAJÓW. BADANIA DOLNEJ PARTII PIRAMIDY X ORAZ PLATFORM NR 103 I 105

PROBLEM NAJSTARSZEGO OSADNICTWA
NA NIZINACH MAJÓW

Historię Majów otwiera okres preklasyczny datowany w przybliżeniu na lata pomiędzy 2000 p.n.e. a III w. n.e. Najstarszy odcinek tego okresu, zwany wczesnym okresem preklasycznym, jest jak dotąd znany niemal wyłącznie z południowych terenów zajmowanych przez kulturę Majów (wyżyny oraz wybrzeże Pacyfiku). W tym właśnie rejonie pojawiają się na początku drugiego tysiąclecia p.n.e. pierwsze społeczności rolnicze zajmujące się wyrabianiem ceramiki oraz prowadzące osiadły tryb życia. Niestety, drugie tysiąclecie p.n.e. jest okresem pozbawionym praktycznie w ogóle osadnictwa na nizinach Majów, a więc na terenach rozciągających się dalej na północ, w rejonie półwyspu Jukatan. Sytuacja ta ulega zmianie dopiero w środkowym okresie preklasycznym, który wciąż jest jednym z najstąbiej poznanych odcinków czasu w historii Majów i datowany jest w przybliżeniu na lata pomiędzy 1000 a 300 p.n.e. Okres ten charakteryzuje się bardzo istotnymi zmianami i przeobrażeniami związanymi przede wszystkim z zasiedleniem większości terenów nizin, które wcześniej pozostawały prawie w ogóle niezamieszkałe albo, jak w przypadku północnych terenów Belize, występowały na ich terenie niewielkie i rozproszone grupki społeczności mobilnych, nie zajmujących się wyrabianiem ceramiki (patrz J. Lohse i in. 2006). Wciąż nie jest jasne, z jakiego kierunku przybyli na niziny pierwsi osadnicy i jak dokładnie przebiegała kolonizacja tego obszaru w ciągu interesującego nas odcinka czasu; czy dokonały jej społeczności mówiące tylko i wyłącznie językami Majów, czy też może jednym z substratów etnicznych tego ruchu była ludność *mixe-zoque* (patrz R. Sharer, L. Traxler 2006, s. 201–202). Kolejny problem dotyczy tego, czy kolonizacja nizin dokonana przez ludność rolniczą wyparła wcześniejsze społeczności preceramiczne znane m.in. z północnego Belize i jaki wkład miały te grupy w przeobrażeniach społeczno-kulturowych na początku środkowego okresu preklasycznego. Niektórzy badacze, jak Wyllys Andrews (1990), zwrócili uwa-

gę na to, że najwcześniejsza ceramika środkowego okresu preklasycznego na nizinach (zaliczana do tzw. horyzontu Pre-Mamom), pochodząca z kilku ośrodków Majów, jest podobna do materiałów z wyżyn Chiapas i uznali, że niziny Majów mogły zostać zasiedlone z tego właśnie kierunku (patrz też T. Inomata i in. 2010). Inni, jak John Clark i David Cheetham (2002), zwracają raczej uwagę na lokalną genezę i ewolucję większości społeczności wytwarzających ceramikę Majów w tym wczesnym okresie.

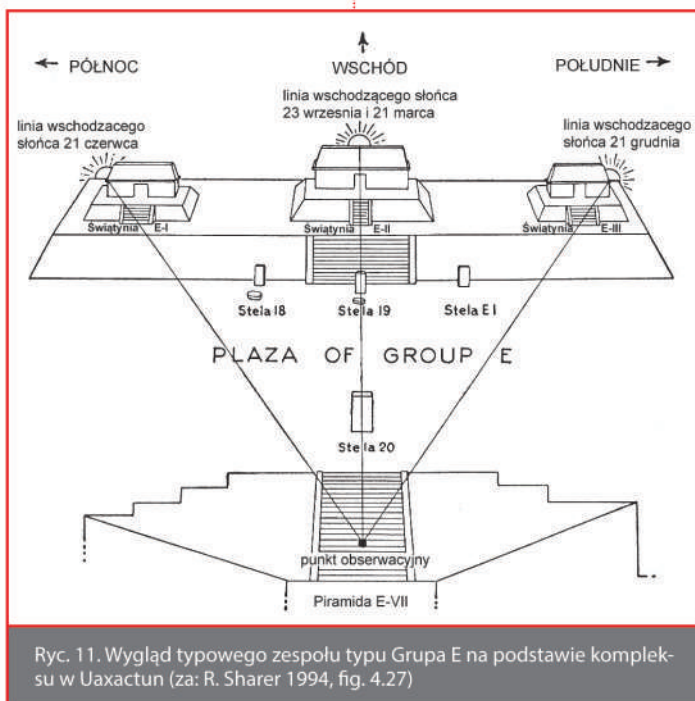
Środkowy okres preklasyczny dzielimy z reguły na dwie części: starszą, nazywaną często Pre-Mamom, oraz młodszą Mamom. Faza lub też horyzont ceramiczny Mamom został po raz pierwszy zidentyfikowany w trakcie badań prowadzonych w Uaxactun w latach 20-tych i 30-tych XX wieku przez Carnegie Institution of Washington (R.E. Smith 1955); w kolejnych latach na wielu innych stanowiskach Majów odkryto podobną ceramikę fazy Mamom i ustalono jej datowanie na okres ok. 800/600–400 p.n.e. Nieco później, w trakcie badań prowadzonych w rejonie rzeki Pasióń rozpoznano jeszcze starszą ceramikę, jaką zaklasyfikowano do tak zwanej fazy Pre-Mamom. W kolejnych latach odkryto jeszcze kilka innych stanowisk posiadających tę rzadko rejestrowaną fazę. Na podstawie badań prowadzonych w ostatnich dekadach wiemy, że w fazie Mamom mamy do czynienia z dosyć istotną unifikacją kulturową, jakiej przejawem jest występowanie na południowych nizinach podobnej ceramiki oraz architektury. Ceramika fazy Pre-Mamom jest z kolei dosyć zróżnicowana, co wskazuje być może na różne miejsca pochodzenia pierwszych osadników nizin. Badacze wyróżniają cztery główne kompleksy ceramiki Pre-Mamom mogące reprezentować odrębne grupy stylistyczne, a nawet odrębne społeczności pierwszych osadników na nizinach. Są to: 1) kompleks ceramiczny Xe rozpoznany głównie w rejonie rzeki Pasióń w środkowo-zachodniej Gwatemali; 2) kompleks centralnopeteński obejmujący takie ośrodki jak np. Tikal i Uaxactun oraz okolice jezior Yaxha-Sacnab (Północna Gwatemala); 3) kompleks Cunil z obszaru środkowego Belize oraz 4) kompleks Swasey/Bladen zidentyfikowany w północnej części Belize (J. Clark, D. Cheetham 2002; F. Estrada-Belli 2011, s. 37). Ceramika tych kompleksów pojawia się w kon-

tekście zwykłych nawarstwień kulturowych (bardzo często są to warstwy z gliny) i niemal zawsze bez związków z architekturą. Brak lub minimalna ilość tej ceramiki na większości stanowisk Majów wynika głównie z tego, że materiały Pre-Mamom są niemal zawsze ukryte w najniższej położonych i najtrudniej dostępnych warstwach, w obrębie wielkich kompleksów architektonicznych lub placów. Jeśli nawet badacze natrafiają na warstwy z fazy Pre-Mamom, to najczęściej udaje im się pozyskać niezbyt liczny materiał ze względu na punktowy charakter wykopów sondażowych i trudności w realizacji szerokoprzestrzennych wykopów nakierowanych na rozpoznanie tej fazy. Osadnictwo z fazy Pre-Mamom występuje z reguły na surowym złożu w postaci skalnych wzniesień sztucznie zmodyfikowanych przez pierwszych Majów i w pobliżu ważnych zasobów wody oraz surowców naturalnych. Miejsca, w których stwierdzono archeologiczne ślady osadnictwa Pre-Mamom były w większości przypadków przedmiotem wielkiego kultu w czasach późniejszych, odgrywając szczególną rolę w wierzeniach i rytuałach nie tylko preklasycznych Majów, ale również mieszkańców epoki klasycznej. Wydaje się, że późniejsza ludność przypisywała takim miejscom z relikwiami swych

przodków, „pierwszych Majów”, specjalną rolę, traktując je jako swoiste *axis mundi* i przypisując im ważne funkcje religijne; punkty takie były w kolejnych wiekach zabudowywane wielkimi świątyniami i piramidami. Ten szczególnie kontekst, w jakim występują naczynia Pre-Mamom, jak również doskonała jakość ich wykonania i zdobienia oraz fakt odkrywania tego materiału w depozytach ofiarnych wskazują na to, że ta wczesna ceramika Majów miała głównie charakter ceremonialny i elitarny (F. Estrada-Belli 2011).

KOMPLEKSY TYPU GRUPA E W MEZOAMERYCIE

W roku 2010 w jednym z sondażowych wykopów założonych na szczycie podłużnej platformy (Struktura nr 103) leżącej na północ od Piramidy X w Nakum udało się natrafić na wielką kolekcję materiałów z fazy Pre-Mamom. Odkrycia dokonano w jednym z najwyższej usytuowanych w Nakum punktów, na kamiennym płaskowyżu, który w ciągu następnych epok (późny okres preklasyczny i okres klasyczny, ok. 300 p.n.e. – 600 n.e.) był sukcesywnie zabudowywany. Wiemy, że Platforma nr 103, w której został wykonany wykop, łączy się z Piramidą X, tworząc wraz z sąsiednimi budowlami

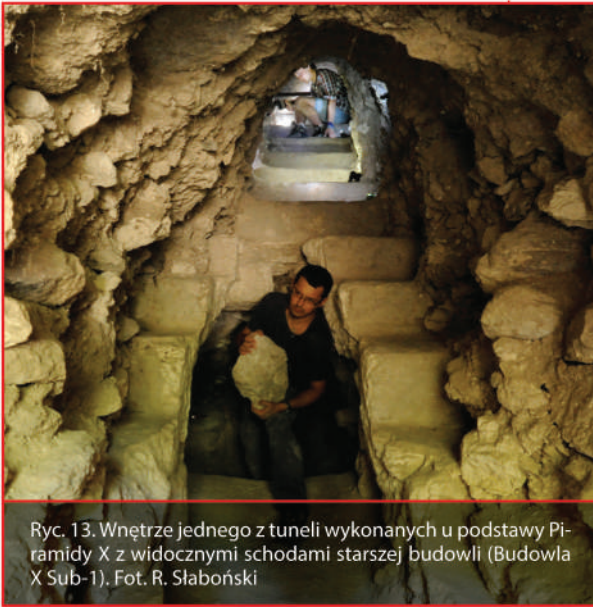

Ryc. 11. Wygląd typowego zespołu typu Grupa E na podstawie kompleksu w Uaxactun (za: R. Sharer 1994, fig. 4.27)

Ryc. 12. Widok na Piramidę X w trakcie badań archeologicznych. U podstawy piramidy widoczne są dwa tunele. Fot. J. Żralka

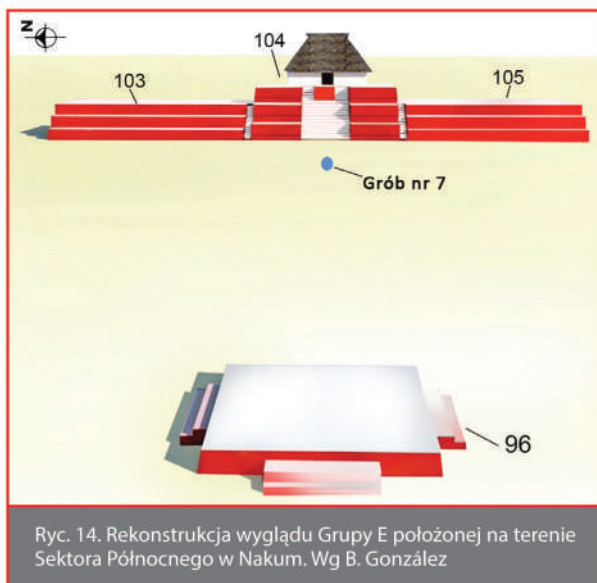
Ryc. 13. Wnętrze jednego z tuneli wykonanych u podstawy Piramidy X z widocznymi schodami starszej budowli (Budowla X Sub-1). Fot. R. Ślaboński

(nr 105 i 96) przypuszczalny kompleks typu Grupa E. Kompleksy tego rodzaju pojawiają się po raz pierwszy na ziemiach Majów w środkowym okresie preklasycznym (ok. 1000–300 p.n.e.) (J. Aimers, P. Rice 2006). Część badaczy sądzi, że to właśnie tutaj narodziła się idea ich konstrukcji. Najstarszy znany kompleks tego typu znany jest z Tikal i datowany na ok. 700 rok p.n.e. (J.P. Lapor-

te, V. Fialko 1995). Z drugiej jednak strony bardzo duża ilość takich zespołów pojawia się w rejonie wyżyn Chiapas, na zachód od ziem Majów. Bardzo wczesny przykład, a być może nawet prototyp tego rodzaju kompleksów, może się również znajdować w wielkiej stolicy Olmeków La Venta w stanie Tabasco. Stąd też niektórzy badacze uważają, że tak naprawdę genezę tych kompleksów należy wiązać z tym ostatnim centrum, skąd następnie idea ich budowy rozprzestrzeniła się do Chiapas i na ziemie Majów razem z innymi trendami kulturowymi. Z drugiej strony, ostatnie badania Takeshiego Inomaty i jego zespołu w Ceibal (środkowa Gwatemala) wykazały, że odkryty tam kompleks typu Grupa E związany jest z ceramiką Pre-Mamom i może być datowany nawet na ok. 1000 r. p.n.e., wyprzedzając być może czasowo podobne kompleksy z Chiapas oraz z La Venta (T. Inomata i in. 2013). Zagadnienie dokładnego datowania Grup E i ich genezy łączy się jeszcze z inną niezwykle ważną kwestią dotyczącą genezy kultury Majów na nizinach. Problem zasiedlenia nizin Majów, a w szczególności dróg i czasu migracji, wią-

że się pośrednio z kwestią „fenomeny olmekkiej” w Mezoameryce. Część badaczy sądzi bowiem, że Olmekowie znad Zatoki Meksykańskiej mieli wpływ na ukształtowanie się wielu innych wysoko rozwiniętych kultur, w tym Majów (patrz M. Coe 2011, s. 53, 61). Inni wyrażają pogląd, iż nizinna kultura Majów uformowała się niezależnie, bez udziału „obcych” kultur lub ewentualnie przy udziale grup Majów z południa (R. Hansen 2005; R. Sharer, L. Traxler 2006).

Wspólna kompleksom typu Grupa E nazwa pochodzi od określenia przyjętego dla zespołu budynków w Uaxactun (tzw. Grupa E), na którego terenie odkryto pierwsze tego typu założenia architektoniczne. Typowy kompleks Grupy E składa się z dużej piramidy i wzniesionej na wschód od niej podłużnej platformy. Na platformie takiej lokalizowano zazwyczaj trzy budowle świątynne, a wzdłuż niej bardzo często ustawiano stele i ołtarze (ryc. 11). Zdaniem niektórych badaczy kompleksy tego typu pełniły funkcję obserwatorium astronomicznego. W trakcie równonocy, a także przesilenia letniego i przesilenia zimowego można obserwować ze szczytu piramidy wschód słońca tuż nad dachami świątyń położonych na podłużnej platformie. Niestety, tylko w wypadku niektórych kompleksów (przede wszystkim tych najstarszych) można potwierdzić ewentualne związki z prowadzeniem obserwacji astronomicznych. Kompleksy Grupy E pełniły z pewnością bardziej złożoną funkcję, ich symbolika bowiem związana była m.in. z celebracją zakończenia okresu zwanego *k'atun* (obejmującego około 20 lat) oraz z rytuałami cyklu solarnego i cyklu prac polowych (J. Aimers, P. Rice 2006). Bez wątpienia były ważnym nośnikiem treści mitologicznych. Mogły być związane z aktem stworzenia i postrzegane jako oś świata (*axis mundi*), święte miejsce i centrum łączące świat ziemski z zaświatami (por. R. Hansen 1998, s. 63–68). W obrębie kompleksów Grupy E w kontekście fazy Pre-Mamom i Mamom składano bardzo często bogate depozyty ofiarne, co wyraźnie potwierdzają znaleziska z Ceibal (T. Inomata i in. 2010), Tikal (J.P. Laporte, V. Fialko 1995) i Cival (F. Estrada-Belli 2011) na ziemiach

Ryc. 14. Rekonstrukcja wyglądu Grupy E położonej na terenie Sektora Północnego w Nakum. Wg B. González

Majów oraz San Isidro czy Chiapa de Corzo na wyżynach Chiapas. Część z tych depozytów wykazuje podobieństwa do ofiar zdeponowanych w La Venta.

GRUPA E ORAZ OSADNICTWO ZE ŚRODKOWEGO OKRESU PREKLASYCZNEGO W NAKUM

Badania prowadzone w latach 2012–2013 potwierdziły, że Piramida X i sąsiadujące z nią platformy mogą tworzyć Grupę E. W celu jak najlepszego zbadania tych budowli wykonano dwa tunele u podstawy Piramidy X oraz wiele sondży penetrujących wypełnisko przylegających do niej Platform nr 103 i 105 (ryc. 12). Pod Piramidą X natrafiono na ślady świetnie zachowanej budowli (X Sub-1) datowanej na środkowy okres preklasyczny. Jest ona jedną z najwcześniejszych konstrukcji znanych z Nakum i z obszaru Parku Triángulo. Posiada świetnie zachowane schody, które prowadziły niegdyś na szczyt tej konstrukcji. Choć budowla ta wydaje się mieć ponad 2000 lat, w momencie odkrycia jej schody wyglądały tak, jakby wykonano je zaledwie kilka lat temu (ryc. 13, 14). Wykopiska zrealizowane w Platformach 103 i 105 wskazują na to, że pierwsze wersje tych konstrukcji są datowane na podobny odcinek czasu, a całość tworzy typową Grupę typu E. Na osi takich założeń często deponowano pochówki i depozyty ofiarne. W roku 2012 u podstawy najstarszej wersji Piramidy X, na głów-

nej osi tej budowli, odkryty został pochówek z okresu preklasycznego (ok. 600–300 p.n.e.) (Grób nr 7; ryc. 15). Zmarły pochowany był przypuszczalnie w pozycji podkurczonej, a w skład jego wyposażenia wchodziły cztery jadeitowe paciorki.

Ryc. 15. Eksploracja Grobu nr 7 odkrytego u podstawy Piramidy X. Fot. J. Żralka

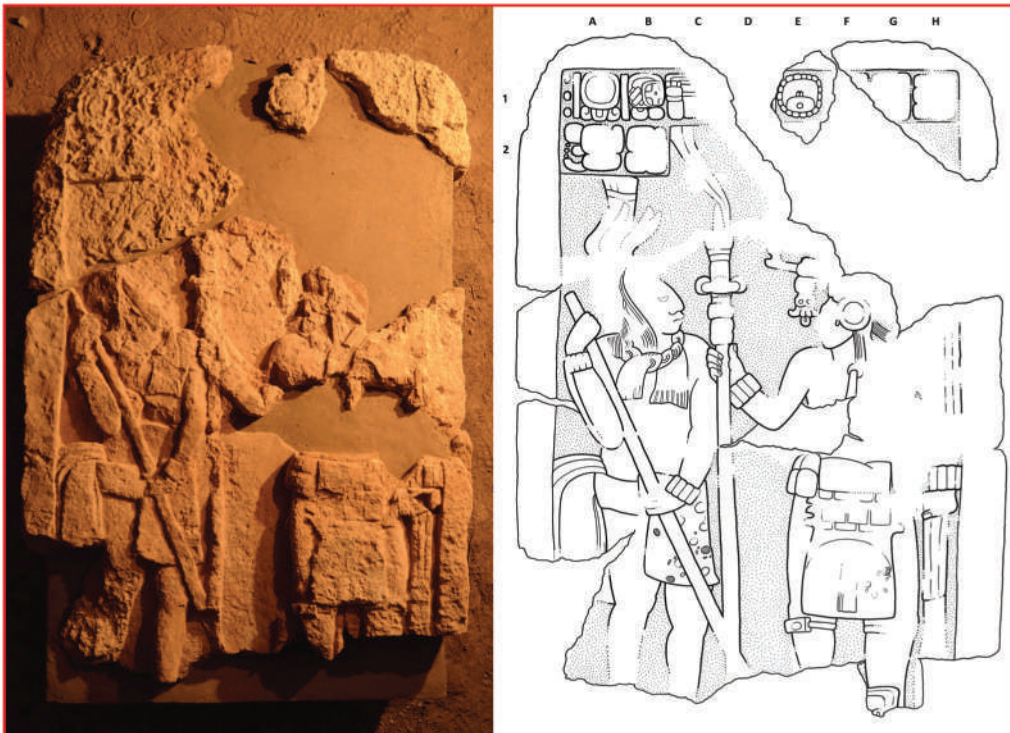
Co ciekawe, w najniższych nawarstwie- niach Platform nr 103 i 105 natrafiono także na ceramikę z fazy Pre-Mamom, która przy- najmniej w jednym przypadku wydaje się być powiązana z niewielką niwelacją tere- nu wykonaną z ziemi. Odkrycie w tym miej- scu takiej ceramiki może wskazywać na to, że istniał tu kiedyś ważny punkt osadniczy lub kompleks związany z ludnością Pre-Ma- mom. Zapewne cała jego zabudowa była wy- konana z materiałów nietrwałych. Z upły- wem czasu w miejscu tym wzniesiono duży zespół typu Grupa E, przykrywając relikty starszej zabudowy. W okresie klasycznym zespół ten został przekształcony w kom- ples, który badacze umownie nazywają *Pla- za Plan 2*, na co może wskazywać odkrycie w górnych partiach tej budowli opisanych wyżej pochówków i depozytów ofiarnych.

KOLEJNE BOISKO DO GRY W PIŁKĘ

Badania archeologiczne prowadzone w re- jonie Piramidy X doprowadziły do zidentyfi- kowania jeszcze jednego ważnego założenia datowanego na środkowy okres preklasyczny. Jak już wspomnieliśmy wyżej, na południe od piramidy rozciąga się długa płyt- forma (Budowla 105), na wschód od której leży kolejna konstrukcja tego typu (Budow- la 108) równoległa do niej. Już przed rozpo-

Ryc. 16. Badania na terenie boiska do gry w piłkę przylegającego od strony południowej do Piramidy X. Fot. R. Słaboński

Ryc. 17. Zdjęcie i wstępny rysunek przedstawiający stelę odkrytą w południowo-zachodnim narożniku Północnego Placu w Nakum (stan po konserwacji). Rys. Ch. Helmke, fot. J. Żralka

częciem w tym miejscu badań podejrzewaliśmy, że obie platformy mogą być częścią rytualnego boiska do gry w piłkę, co mogłyby też potwierdzić wstępne badania archeologiczne, prowadzone na tym terenie w roku 2008 (Z. Calderón i in. 2009). Boiska Majów mają najczęściej na planie kształt litery „I” ograniczonej po obu stronach przez dwie podłużne budowle. Badania zrealizowane na tym terenie w roku 2012 pokazały, iż Budowle nr 105 i 108 mają charakterystycznie nachylone ściany, co jest typowe dla boisk do gry w piłkę; dzięki temu zabiegowi piłka mogła się swobodnie toczyć po ścianach, opadając w kierunku graczy. Między platformami istnieje wąska przestrzeń o szerokości ok. 2 m. Jest to właściwy obszar boiska, po którym poruszali się gracze. Odkrycie kolejnego, trzeciego w Nakum boiska do gry w piłkę nie byłoby może czymś wyjątkowym, gdyby nie fakt, że ceramika pozyskana w trakcie badań z wnętrza jednej z platform tworzących tę konstrukcję jest bardzo wczesna. Pochodzi ona z tzw. środkowego okresu preklasycznego (ok. 1000–300 p.n.e.), co może oznaczać, że jest to jed-

no z najstarszych boisk na ziemiach Majów. Co ciekawe, do jego budowy użyto głównie gliny z niewielką tylko ilością kamieni, co było bardzo typowe dla architektury Majów tego wczesnego okresu (ryc. 16).

Odkrycie w rejonie Piramidy X śladów osadnictwa z fazy Pre-Mamom, a także kompleksu zwanego Grupą E w powiązaniu z boiskiem do gry w piłkę ze środkowego okresu preklasycznego może wskazywać na szczególną rolę tego miejsca w wierzeniach lokalnej ludności. Nie ulega wątpliwości, iż jest to jeden z najwcześniej zasiedlonych punktów Nakum i być może także najważniejsze centrum religijne miasta w omawianym okresie.

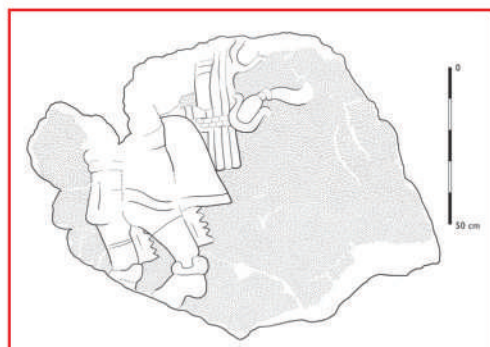
ODKRYCIE NOWYCH STEL

Przed rozpoczęciem polskich badań, w Nakum znane były tylko 3 płaskorzeźbione stele, odkryte jeszcze na początku XX wieku przez pierwszych badaczy przybyłych do tego stanowiska. W trakcie badań prowadzonych w ciągu ostatnich lat udało się dokonać odkrycia kilku nowych zabytków

pokrytych inskrypcjami lub rytymi przedstawieniami. Jeden z nich zasługuje na szczególną uwagę. Chodzi o stelę odnaniezoną w południowo-zachodnim narożniku Północnego Placu. Fragment steli rozbitej na wiele kawałków wystawał ponad poziom humusu jeszcze przed rozpoczęciem badań. Dzięki pracom archeologicznym udało się odsonić wszystkie jej najważniejsze fragmenty i dokładnie zadokumentować. Odkrycie to jest bardzo ważne, ponieważ jest to czwarta płaskorzeźbiona stela odkryta w Nakum i, co najważniejsze, jest ona najlepiej zachowana ze wszystkich dotychczas znanych kamiennych zabytków tego typu. Przedstawia dwie bogato ubrane postacie stojące obok siebie i dzierżące w rękach długie włócznie (ryc. 17). Stylistycznie stela może być datowana na VIII lub IX w. n.e., kiedy w ikonografii Majów niezwykle popularny stał się motyw ukazywania króla w towarzystwie wysokich dostojników, co wiązało się m.in. z dzieleniem się władzą z arystokracją, a co za tym idzie z powolnym osłabieniem władzy centralnej. Przedstawieniu na steli towarzyszyła również inskrypcja hieroglificzna, która została w dużym stop-

Ryc. 18. Fragment polichromowanego naczynia pokrytego inskrypcją z zachowanym glifem-emblematem Tikal. Fot. W. Koszkuł

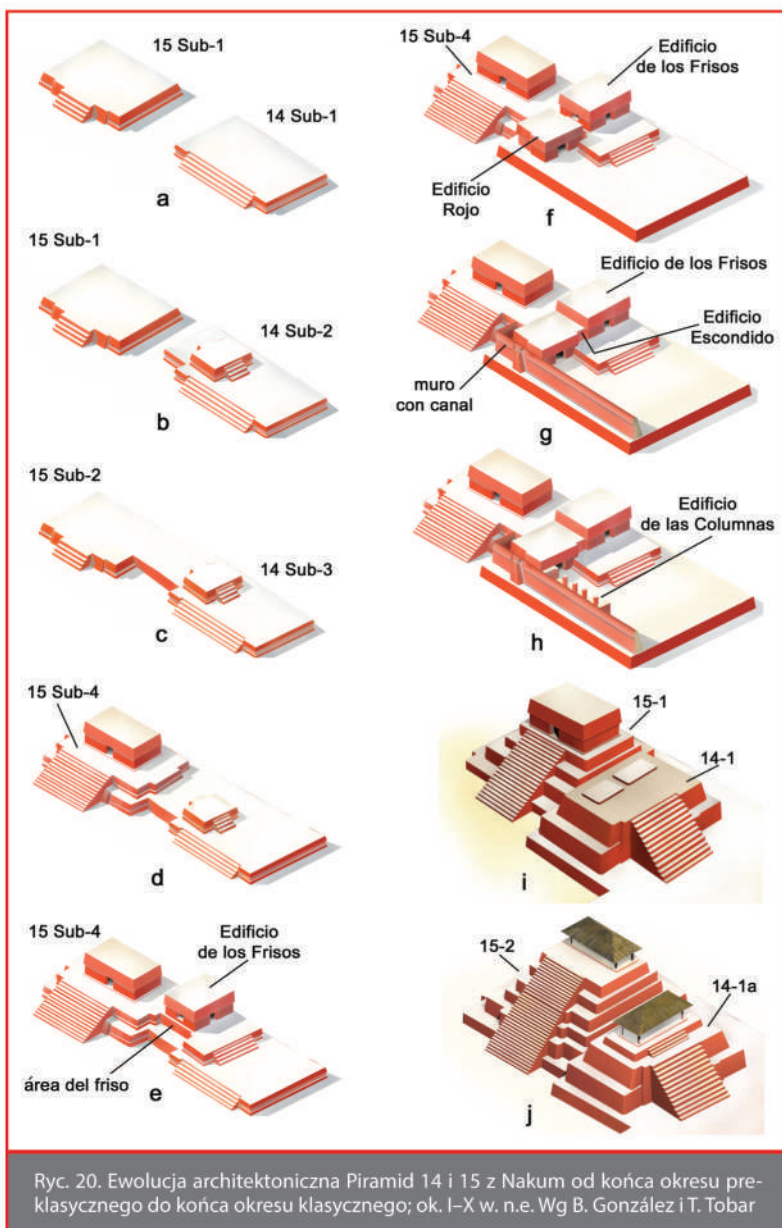

Ryc. 19. Stela odkryta w centralnej części Północnego Placu Nakum. Rys. S. Martin

niu uszkodzona. Niemniej jednak zachowane fragmenty glifów wskazują na to, że zabytek ten został dedykowany w pierwszej połowie IX wieku n.e.

Na mniej więcej podobny okres można także datować fragment naczynia pokrytego krótką inskrypcją wymalowaną farbą, odkryty w roku 2012 w tunelu wykonanym po wschodniej stronie Akropolu (ryc. 18). Wśród hieroglifów pojawia się tzw. glif-emblemat miasta Tikal, który oryginalnie był częścią dłuższej inskrypcji wzmiankującej właściciela tego naczynia. Odkrycie opisywanego fragmentu ceramiki w Nakum rzuca całkiem nowe światło na rolę tego ośrodka w sporze politycznym, jaki toczył się w okresie klasycznym pomiędzy Tikal a dynastią węża (mającą swą siedzibę głównie w Calakmul). Nakum położone jest blisko granicy wpływów politycznych obu tych potężnych mocarstw. Odkrycie na tym stanowisku naczynia z glifem-emblematem Tikal może sugerować, że oba te ośrodki utrzymywały ze sobą bliskie kontakty kulturowo-handlowe i że naczynie to dostało się do Nakum jako dar od króla Tikal. Z drugiej jednak strony istnieje możliwość, że władcy Nakum pod koniec okresu klasycznego uzurpowali sobie prestiżowy tytuł *k'uhul ajaw*, „boskich władców” Tikal, tak jak kacykowie innych mniejszych ośrodków (Jimbal, Ixlu), którzy wykorzystując osłabienie polityczne i militarne Tikal w okresie schyłkowo klasycznym, zaczęli sami tytułować się jako boscy władcy królestwa Tikal, w którego skład kiedyś wchodził.

Kilkadziesiąt metrów na północ od opisanej wyżej steli polskim archeologom udało się odkryć jeszcze jedną stelę (tzw. Monu-

Ryc. 20. Ewolucja architektoniczna Piramid 14 i 15 z Nakum od końca okresu preklasycznego do końca okresu klasycznego; ok. I-X w. n.e. Wg B. González i T. Tobar

ment nr 1), tym razem starszą o jakieś 1000 lat od poprzedniej. Jest ona jedną z najstarszych stel Majów w tym regionie i przedstawia kroczącego władcę ukazanego w niezwykle dynamicznej pozie (ryc. 19). Sposób ukazania postaci przywodzi na myśl rozwiązania ikonograficzne i stylistyczne stosowane pod koniec środkowego lub w późnym okresie preklasycznym, czego dowodzą podobieństwa do takich zabytków Majów jak Stela 11 z Kaminaljuyu, Stela 5 z Takalik Abaj lub Stela 1 z Nakbe. Odkrycie dwóch

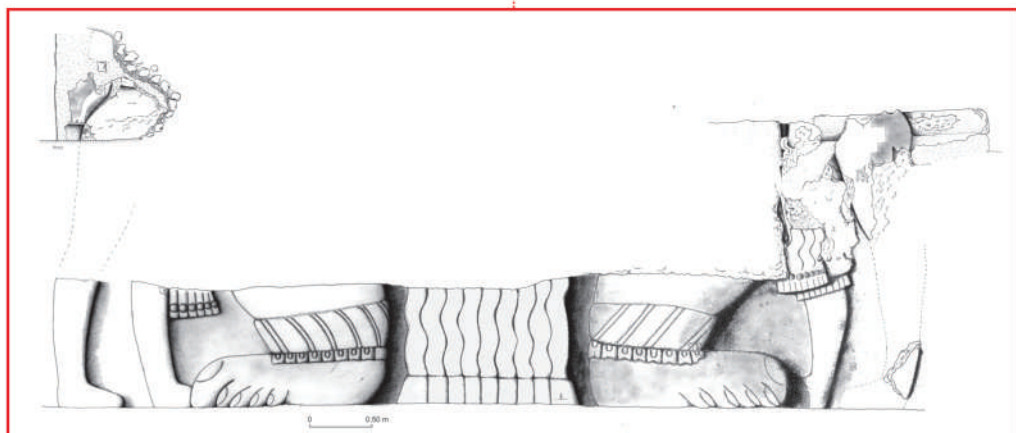
kamiennych stel przez polskich archeologów zasługuje na szczególną uwagę: po pierwsze dlatego, że do tej pory z Nakum znane były tylko trzy zabytki tego typu, a po drugie – odkryto je ponad 100 lat temu. Nowe stele przedstawiają nieznanych wcześniej nauce władców. Monument 1, datowany na ok. 300–100 r. p.n.e., wskazuje na to, że Nakum mogło być już w tak wczesnym okresie dziejów ważnym ośrodkiem Majów, nad którym władzę sprawowali niezależni władcy – jedni z pierwszych w tym regionie.

PIRAMIDA 14: ODKRYCIE UNIKATOWEGO KANAŁU NA WODĘ ORAZ FRYZU O TREŚCI MITOLOGICZNEJ

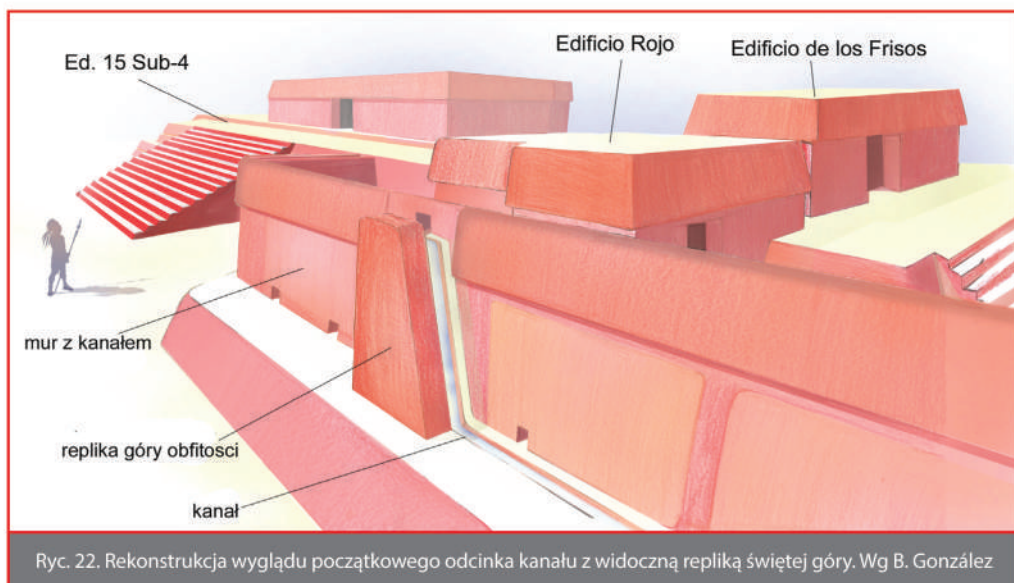
Największym kompleksem Nakum jest tzw. Akropol, na który składa się wielka platforma budowlana mierząca ok. 150 × 180 m. Na jej szczycie znajduje się 12 małych dziedzińców otoczonych z wszystkich stron budowlami (jest ich ponad trzydzieści). Największy z dziedzińców Akropolu to tzw. Patio 1. W trakcie wcześniejszych badań archeologów gwatemalskich przebadane zostały wszystkie budowle otaczające Patio 1 z wyjątkiem dwóch niewielkich piramid (zwaną przez archeologów Piramidami nr 14 i 15), które były mocno zniszczone i niemal całkowicie porośnięte przez dżunglę. W latach 2006–2010 w Piramidzie nr 15 polscy archeolodzy dokonali spektakularnych odkryć, do których należało odnalezienie dwóch królewskich grobowców i kilku towarzyszących im depozytów ofiarnych. Od południa do Piramidy 15 przylega sąsiednia budowla, Piramida 14, która była w ciągu ostatnich sezonów intensywnie badana przez polską ekspedycję. W trakcie prac wykopaliskowych pod Piramidą nr 14 udało nam się odkryć kilka starszych budowli (ryc. 20). Jedną z nich, nazwaną przez nas *Edificio de los Frisos* (Budowla Fryzów), zdobiła była pięknie wymodelowanym w stiuku fryzem. Zabytek ukazuje nam scenę, w której biorą udział dwie postacie ludzkie zwrócone w stronę znajdującej się między nimi olbrzymich rozmiarów istoty mitycznej lub bóstwa (ryc. 21). Zachowały się jedynie

nogi dwóch osób oraz ogromne łapy istoty mitycznej z pazurami i fragment sięgającej ziemi spódniczki ozdobionej u dołu frędzlami. Fryz przedstawia najprawdopodobniej scenę mityczną z udziałem dwóch braci bliźniaków, ważnych postaci w mitologii Majów. W latach 2012–2013 dokonano konsolidacji oraz konserwacji fryzu. W pracach tych brali udział Antonio Contreras oraz Tomasz Skrzypiec.

Na zachód od *Edificio de los Frisos* Majowie wzniesli również nieco później unikatowej konstrukcji kanał na wodę. Konstrukcja kanału jest tak skomplikowana, iż niewątpliwie jego funkcją nie było jedynie odprowadzenie wody z jednego punktu do drugiego. Kanał zlokalizowany jest na szczycie muru mającego ok. 3 m wysokości i ciągnie się na długości ponad 20 m, rozpoczynając się na tarasie pobliskiej Piramidy nr 15 i ciągnąc się następnie w kierunku zachodnim i południowym. W jednym miejscu z kanałem łączy się dziwny trapezoidalny obiekt, po którym woda ściekała w dół (ryc. 22). Jeden z najślynniejszych badaczy kultury Majów prof. Nikolai Grube zwrócił uwagę na to, że zagadkowy, trapezoidalny element może w rzeczywistości nawiązywać do symboliki tzw. „góry pożywienia” lub „kwietnej góry”, która w mitologii Majów była postrzegana jako miejsce, z którego pochodziła żywność i woda, którymi bogowie obdarowali ludzkość. Było to swoiste uosobienie raju zamieszkiwanego przez najważniejsze istoty z panteonu Majów, jak również przez przodków (K. Taube 2004; E.Z. Vogt, D. Stuart 2005). Nasze badania wskazują na to, że Piramida 14 ze

Ryc. 21. Fryz zdobiący zachodnią fasadę Edificio de los Frisos w Nakum. Rys. K. Radnicka

Ryc. 22. Rekonstrukcja wyglądu początkowego odcinka kanału z widoczną repliką świętej góry. Wg B. González

swoim kanałem mogła być postrzegana jako replika „kwietnej góry”. Znaleździ to nie ma, jak dotąd, żadnych analogii na ziemiach Majów. Kanał i połączona z nim replika świętej lub kwietnej góry mogły być używane przez lokalnych władców w trakcie specjalnie zaaranżowanych spektakli związanych z kultem wody i góry. W ich trakcie władcy mogli występować symbolicznie jako dawcy wody i pożywienia.

BADANIA NIEINWAZYJNE NA TERENIE PATIA 1

W roku 2012 po raz pierwszy przeprowadzone zostały w Nakum badania nieinwazyjne z zastosowaniem urządzenia elektrooporowego i georadaru (ryc. 23). Dzięki takim urządzeniom badacze są w stanie „zajrzeć pod ziemię” bądź też do wnętrza piramidy bez jej przekopywania. Urządzenia te pozwalają nam wykryć anomalie, które mogą sugerować istnienie murów, pustych przestrzeni bądź różnego rodzaju wypełniaków. Badania z zastosowaniem urządzenia elektrooporowego prowadzono przede wszystkim na terenie Placu Północnego w Nakum oraz Patia 1 w południowej części stanowiska. Na północy badania nie

Ryc. 23. Pomiary na terenie Patia 1 z zastosowaniem urządzenia elektrooporowego. Fot. W. Koszkuł

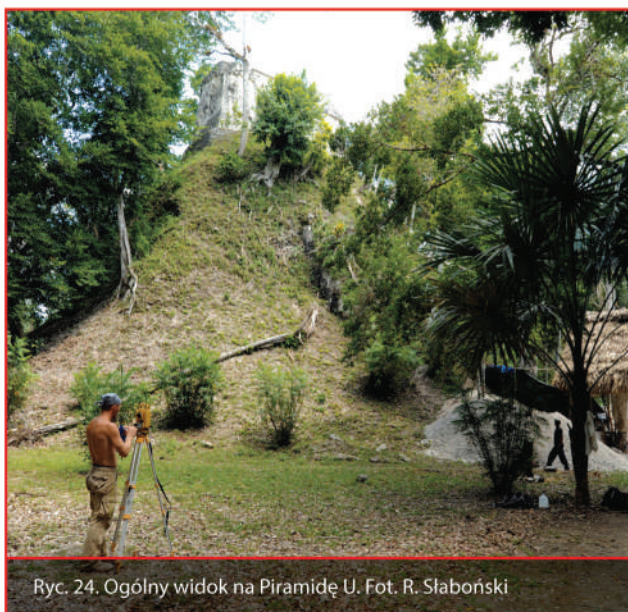
przyniosły jednak spodziewanych rezultatów. Chociaż urządzenie elektrooporowe pokazało kilka anomalii, ich weryfikacja archeologiczna nie przyniosła odkrycia żadnych relikwów związanych z prekolumbijskim osadnictwem, a jedynie płytko położoną, zerodowaną skałę macierzystą. W przypadku Patia 1 na terenie Akropolu wyniki badań były bardziej obiecujące. Doprowadziły do wykrycia kilku anomalii pod poziomem Patia 1, które, jak pokazały badania archeologiczne, okazały się być pozostałościami po

bardzo wczesnych budowlań ukrytych kilka metrów pod obecnym poziomem dziedzińca i pochodzących najprawdopodobniej ze środkowego i późnego okresu preklasycznego (ok. 600 p.n.e. – 250 n.e.) lub też miejscami, gdzie natrafiliśmy na ślady po starszych wykopaliskach gwatemalskich archeologów, które nie zostały dokładnie zaznaczone na mapie stanowiska. W innych jednak przypadkach za anomaliami, które wykryło urządzenie elektrooporowe, nie kryły się żadne obiekty antropogeniczne. Zastosowanie georadaru przyniosło również niejednoznaczne wyniki. Głównym celem zastosowania georadaru było przede wszystkim odkrycie śladów po pustych przestrzeniach w obrębie budowli, które to pustki mogą być związane z istnieniem grobowców lub depozytów ofiarnych. Choć w kilku przypadkach dało się wykryć anomalie typowe dla pustych przestrzeni, to jednak były to z reguły bardzo płytkie głębokości. Zastosowanie anteny o częstotliwości 500 Mgh nie dawało z reguły większego zasięgu penetracji pod ziemią lub w obrębie piramid niż 1,5 do 2 metrów. Sygnał był też często rozpraszany być może przez specyficzne wypełnienia wielu budowli Majów (ze względu na istnienie drobnych pustek lub szczelin w jądrze piramid lub występowanie nadmiernej wilgotności).

NAJWIĘKSZA PIRAMIDA NAKUM

W południowej części Nakum dumnie góruje nad miastem piramida ogromnych rozmiarów zwana Budowlą U (ryc. 24). Przed piramidą do dzisiaj stoi wielki płaskorzeźbiony blok (Stela U), na którym zachowało się fragmentaryczne przedstawienie lokalnego władcy, a pod jego stopami ledwie widoczna sylwetka skrzepowanego jeńca. Inskrypcja niegdyś zdobiąca stelę wymieniała datę jej dedykacji: rok 771 n.e. Niestety, imię przedstawionego na steli króla jest nam kompletnie nieznane. Niemniej jednak jest bardzo możliwe, że Piramida U kryje jego pochówek. W roku 2012 u podstawy piramidy wykonany został długi tunel celem od-

Ryc. 24. Ogólny widok na Piramidę U. Fot. R. Słaboński

krycia w jej wnętrzu ewentualnego grobowca. Poszukiwania takie mogą trwać czasem kilka lat ze względu na ogromne rozmiary budowli. Pod piramidą natrafiliśmy na relikty dziwnej konstrukcji bez schodów, która może być konstrukcją powiązaną funkcjonalnie z grobowcem; bardzo możliwe, że w jej obrębie pochowano władcę, a następnie nad całością wzniesiono właściwą piramidę, której budowa musiała trwać kilka lat. Badania planowane w następnych sezonach pozwolą na weryfikację tej hipotezy.

PODZIĘKOWANIA

Badania w Nakum prowadzone w latach 2012–2013 finansowane były ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr 2011/03/B/HS3/00686, a także dotacji z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (Diamentowy Grant pt. *Stworzenie i analiza bazy materiałowej zabytków epigraficznych ze stanowiska kultury Majów – Nakum w Gwatemali* przyznany dla Magdaleny H. Rusek i grant w programie *Iuventus Plus*, nr projektu: IP 2010 050670) oraz subwencji z Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej (Program Exterius, Poza Szlakiem) przeznaczonej na konserwację wybranych zabytków sztuki oraz wykonanie trójwymiarowych modeli architektury. Projekt finansowo wspierały również Krakowskie Zakłady Automatyki S.A.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY:

- Aimers, J., Rice, P.
2006 *Astronomy, ritual, and the interpretation of Maya „E-Group” architectural assemblages*, „Ancient Mesoamerica” 17(1), s. 79–96.
- Becker, M.
1999 *Excavations in Residential Areas of Tikal: Groups with Shrines*, „Tikal Report” 21, Filadelfia.
- Calderón, Z., Fialko, V., Schwendener, O.
2009 *Los patios de Juego de Pelota de Nakum*, [w:] J.P. Laporte, B. Arroyo y H. Mejía (red.), *XXII Simposio de Investigaciones Arqueológicas en Guatemala*, 2008, Guatemala, s. 1394–1405.
- Clark, J., Cheetham, D.
2002 *Mesoamerica's tribal foundations*, [w:] W. Parkinson (red.), *Archaeology of tribal societies*, „Archaeological Series” 15, s. 278–339.
- Coe, M.
2011 *The Maya*, Londyn, Nowy Jork.
- Estrada-Belli, F.
2011 *The first Maya civilization: Ritual and power before the Classic period*, Londyn, Nowy Jork.
- Hansen, R.
1998 *Continuity and Disjunction: The Pre-Classic Antecedents of Classic Maya Architecture*, [w:] S. Houston (red.), *Function and Meaning in Classic Maya Architecture*, Waszyngton, s. 49–122.
- 2005 *Perspectives on Olmec-Maya interaction in the Middle Formative period*, [w:] T. Powis (red.), *New perspectives on Formative Mesoamerican cultures*, BAR International Series 1377, Oxford, s. 51–72.
- Hellmuth, N.
1992 *A Report to IDAEH on four days research at Nakum*, Foundation for Latin American Anthropological Research.
- Inomata, T., Triadan, D., Aoyama, K., Castillo, V., Yonenobu, H.
2013 *Early ceremonial constructions at Ceibal, Guatemala, and the origins of Lowland Maya Civilization*, „Science” 340, s. 467–471.
- Inomata, T., Triadan, D., Román, O.R.
2010 *Desarrollo de las comunidades preclásicas e interacciones entre las tierras bajas y el área olmeca*, [w:] B. Arroyo, L. Paiz, A. Linares (red.), *XXIV Simposio de Investigaciones Arqueológicas en Guatemala*, 2009, Guatemala, s. 53–66.
- Koszkul, W., Hermes, B., Calderón, Z.
2006 *Preliminary Report on the Discovery of Talud-tablero Architecture, Green Obsidian Artifacts and a Cylindrical Tripod Vessel at the Maya Site of Nakum, Peten, Guatemala*, [w:] W. Blajer, J. Poleski (red.), *Recherches Archeologiques de 1999–2003*, Kraków, s. 397–414.
- Laporte, J.P., Fialko, V.
1995 *Un reencuentro con Mundo Perdido, Tikal, Guatemala*, „Ancient Mesoamerica” 6, s. 41–94.
- Lohse, J., Awe, J., Griffith, C., Rosenswig, R., Valdez, F.
2006 *Pre-ceramic occupations in Belize: Updating the Paleoindian and Archaic record*, „Latin American Antiquity” 17(2), s. 209–226.
- Miller, M., Martin, S.
2004 *Courtly Art of the Ancient Maya*, San Francisco.
- Morley, S.
1937–1938 *The Inscriptions of Petén. Vol. I–V*, Washington.
- Perigny, M. de
1911 *Les Ruines de Nakun*, „Journal de la Société des Américanistes de Paris” VIII, s. 5–22.
- Quintana, O., Wurster, W.
2002 *Un nuevo plano del sitio Maya de Nakum, Petén, Guatemala*, „Beiträge Zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie” 22, s. 243–275.
- Sharer, R.
1994 *The Ancient Maya*, Stanford.
- Sharer, R., Traxler, L.
2006 *The Ancient Maya*, Stanford.
- Smith, R.E.
1955 *Ceramic Sequence at Uaxactun, Guatemala, Vol. 1–2*, Nowy Orlean.
- Taube, K.
2004 *Flower Mountain: Concepts of life, beauty, and paradise among the Classic Maya*, „RES: Anthropology and Aesthetics” 45, s. 69–98.
- Tozzer, A.M.
1913 *A Preliminary Study of the Prehistoric Ruins of Nakum, Guatemala: A Report of the Peabody Museum Expedition, 1909–1910*, „Memoirs of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology” 5(3), Cambridge.
- Vogt, E.Z., Stuart, D.
2005 *Some Notes on Ritual Caves among the Ancient and Modern Maya*, [w:] J.E. Brady, K.M. Prufer (red.), *In the Maw of the Earth Monster: Mesoamerican Ritual Cave Use*, Austin, s. 155–222.
- Żrałka J., Hermes, B.
2012 *Great Development in Troubled Times: The Terminal Classic at the Maya site of Nakum, Peten, Guatemala*, „Ancient Mesoamerica” 23(1), s. 161–187.
- Żrałka, J., Koszkul, W., Martin, S., Hermes, B.
2011 *In the path of the Maize God: a royal tomb at Nakum, Peten, Guatemala*, „Antiquity” 85(3), s. 890–908.

Państwowe Muzeum Archeologiczne w czasie II wojny światowej

Dzieje archeologii na ziemiach II Rzeczypospolitej w okresie II wojny światowej znajdują się na marginesie zainteresowań autorów dotychczasowych prac syntetycznych, poświęconych historii archeologii polskiej w XX wieku. Muzea, które jako jedyne instytucje archeologiczne funkcjonowały w ograniczonym zakresie w latach okupacji niemieckiej, nie podejmowały do niedawna prób szerszej charakterystyki tego okresu swojej działalności, poza dokumentacją zniszczeń i strat wykonaną w latach bezpośrednio powojennych. Szczęśliwie, dysponujemy dwiema niezwyklej wagi pracami pamiętnikarskimi przedstawiającymi obszernie lata wojny, pióra profesorów Józefa Kostrzewskiego (1970) i Konrada Jazdzewskiego (1995), których wartość będzie rosła. Do niedawna brak było opartych na

źródłach opracowań cząstkowych i monograficznych dotyczących wojennych losów polskich placówek archeologicznych oraz działalności instytucji niemieckich i radzieckich w dziedzinie archeologii na ziemiach okupowanej Polski. Udaną próbę przełamania tej sytuacji odnośnie do archeologii poznańskiej zawiędzamy dr Jarmili E. Kaczmarek (1996).

PMA W LATACH II RZECZPOSPOLITEJ

Państwowe Muzeum Archeologiczne zostało powołane do życia w 1928 roku na mocy *Rozporządzenia* prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego, wydanego 22 marca 1928 r. Muzeum powstało jako instytucja spełniająca funkcje konserwatorskie, badawcze i popularyzatorskie, podporząd-

Ryc. 1. Budynek dawnej Podchorążówki w Parku Łazienkowskim w Warszawie. Stan powojenny. Fot. T. Biniewski. Ze zbiorów PMA

kowana bezpośrednio Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W strukturze PMA przewidziano cztery wydziały: starszej epoki kamiennej, młodszej epoki kamiennej, epok metalowych oraz czwarty – konserwacji i badań zabytków w terenie. PMA zastąpiło Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych, od którego przejęło jako swój organ „Wiadomości Archeologiczne”, czasopismo wznowione w 1920 r. po 47 latach przerwy w wydawaniu.

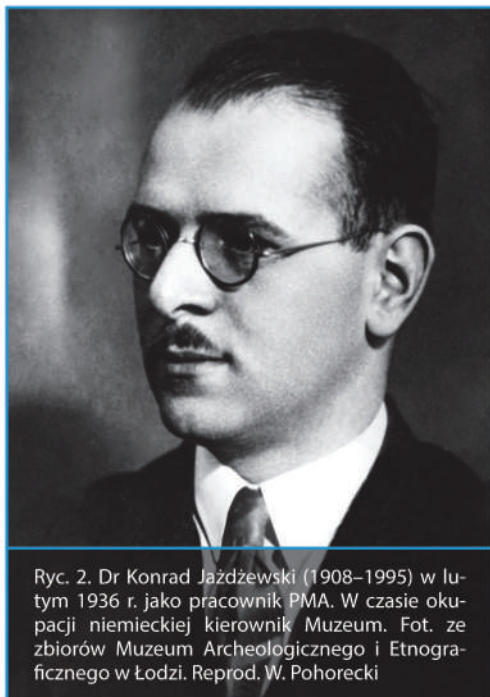
Od chwili powstania PMA było centralną, państwową instytucją naukową i muzealną w dziedzinie archeologii Polski o szerokim zakresie działań i uprawnień, jednocześnie największą i najważniejszą instytucją archeologiczną w II Rzeczypospolitej. Organizatorem i dyrektorem placówki był do końca 1939 r. doc. dr Roman Jakimowicz (1889–1951). W 1926 r. Muzeum będącemu wówczas w stadium organizacji przekazano część zabytkowego budynku dawnej Szkoły Podchorążych w Parku Łazienkowskim, w którym zastało je oblężenie Warszawy i okupacja (ryc. 1).

ROK 1939: PMA NA POCZĄTKU WOJNY I OKUPACJI

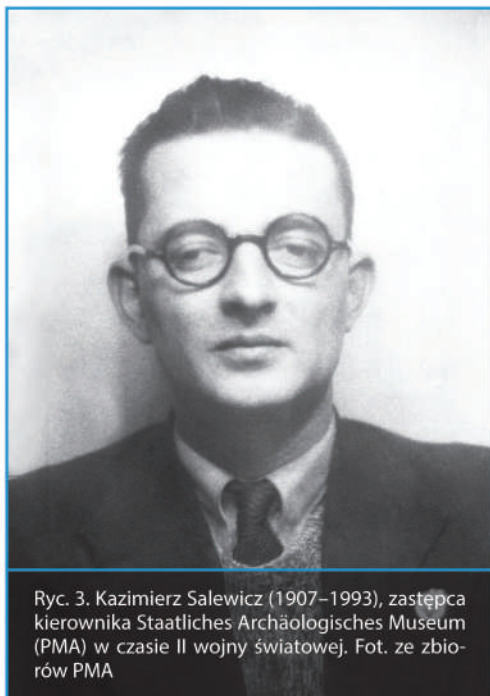
Brak śladów jakichkolwiek działań podjętych w PMA w związku z niebezpieczeństwem wojny oraz w czasie oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 r. Niezwykle cenne dla historii PMA *Pamiętniki* K. Jażdżewskiego zdają się świadczyć, że działań takich nie było. Zniszczenia wojenne Stolicy zaskoczyły niemal wszystkich. W przypadku wybuchu wojny nikt nie przewidywał możliwości bezpośredniego zagrożenia Warszawy. Można się domyślać, że inny pogląd traktowany byłby jako dowód braku patriotyzmu i defetyzm.

Po pierwszych wojennych dniach pracownicy Muzeum rozprzeczli się po świecie lub nie pokazywali się w budynku Podchorążówki. Dyrektor R. Jakimowicz wyjechał na jakiś czas z miasta po 8 września. Pomieszczeniami Muzeum opiekował się mieszkający w nim woźny Antoni Kuc (1876–1942). Uszkodzenia budynku w trakcie wrześniowej obrony Warszawy oraz poniesione inne straty nie były duże.

Do niewoli niemieckiej trafili archeolog mgr Józef Marciniak (1906–1971) oraz

Ryc. 2. Dr Konrad Jażdżewski (1908–1995) w lutym 1936 r. jako pracownik PMA. W czasie okupacji niemieckiej kierownik Muzeum. Fot. ze zbiorów Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Reprod. W. Pohorecki

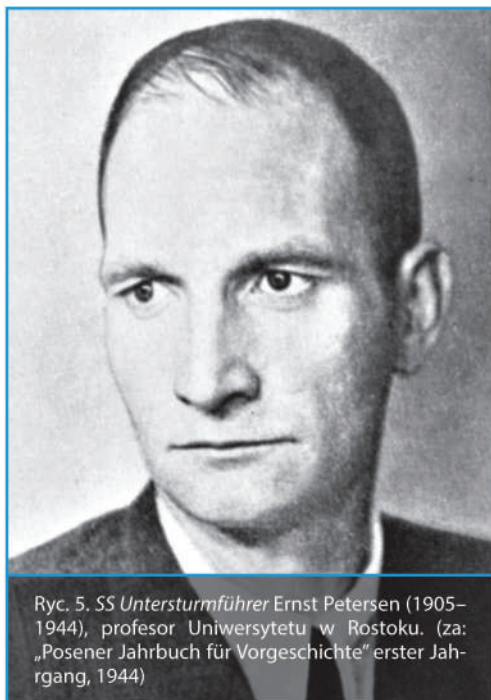
Ryc. 3. Kazimierz Salewicz (1907–1993), zastępca kierownika Staatliches Archäologisches Museum (PMA) w czasie II wojny światowej. Fot. ze zbiorów PMA

dwóch pracowników z personelu pomocniczego. Po zajęciu Warszawy przez okupanta, na początku października 1939 r. pododdział 10. pułku artylerii niemieckiej, prawdopodobnie stacjonujący w Parku Ła-

zienkowskim, zamienił na krótko kancelarię Muzeum na kantinę. W opuszczonym przez część pracowników gmachu byłej Podchorążówki dr K. Jażdżewski (ryc. 2) i mgr K. Salewicz (ryc. 3) podjęli próbę ukrycia w zakamarkach budynku co cenniejszych zabytków, zagrożonych rabunkiem. Podjęto prace porządkowe. Sprzątano szkło i gru-

Ryc. 4. Lucyna Bigoszewska. Fot. ze zbiorów Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Reprod. W. Pohorecki

Ryc. 5. SS Untersturmführer Ernst Petersen (1905–1944), profesor Uniwersytetu w Rostoku. (za: „Posener Jahrbuch für Vorgeschichte” erster Jahrgang, 1944)

zy, zabezpieczano otwory okienne. Obok wymienionych brali w nich udział woźny A. Kuc, dyrektor doc. R. Jakimowicz i sekretarka PMA Lucyna Bigoszewska (K. Jażdżewski 1995, s. 140–141) (ryc. 4).

Na początku okupacji PMA stało się jedną z wielu instytucji, które objęła antypolska polityka okupacyjna III Rzeszy. Dnia 9 listopada 1939 r. zjawili się w Muzeum trzech archeologów nazistowskich w mundurach oficerów SS – dr Ernst Petersen (ryc. 5), prof. Uniwersytetu w Rostoku, dr Hans Schleif (ryc. 6), profesor Uniwersytetu w Berlinie, wcześniej kierownik niemieckich prac archeologicznych w greckiej Olimpii, i Günther Thaeringen (1913–?). Od następnego dnia zorganizowali oni systematyczną „konfiskatę” zabytków interesujących dla archeologii III Rzeszy. Pracownikom PMA zakazano wstępu do Muzeum. Do prac fizycznych zmuszono grupę warszawskich Żydów, których Petersen popędzał do pracy strzałami z pistoletu na postrach. Zabrano wszystkie cymelia oraz materiały związane przez prehistorię niemiecką z „Indogermanami”, „Pragermanami” i Germanami, poczynając od zabytków neolitycznej kultury pu-

Ryc. 6. SS Hauptsturmführer Hans Schleif (1902–1945), profesor Uniwersytetu w Berlinie w czasie wykopalisk w Biskupinie w 1940 r. Fot. ze zbiorów PMA. Reprod. T. Piotrowski

charów lejkowatych. Konfiskata ta, tak jak inne podobne, dokonane przez okupanta w Warszawie, Krakowie i w innych miastach, wyprzedziła zarządzenie w tej sprawie wydane w Berlinie 16 grudnia 1939 r. przez *Reichsführera SS* Himmlera jako Komisarza Rzeszy dla Umocnienia Niemczyzny. Była ona jaskrawym pogwałceniem konwencji haskiej.

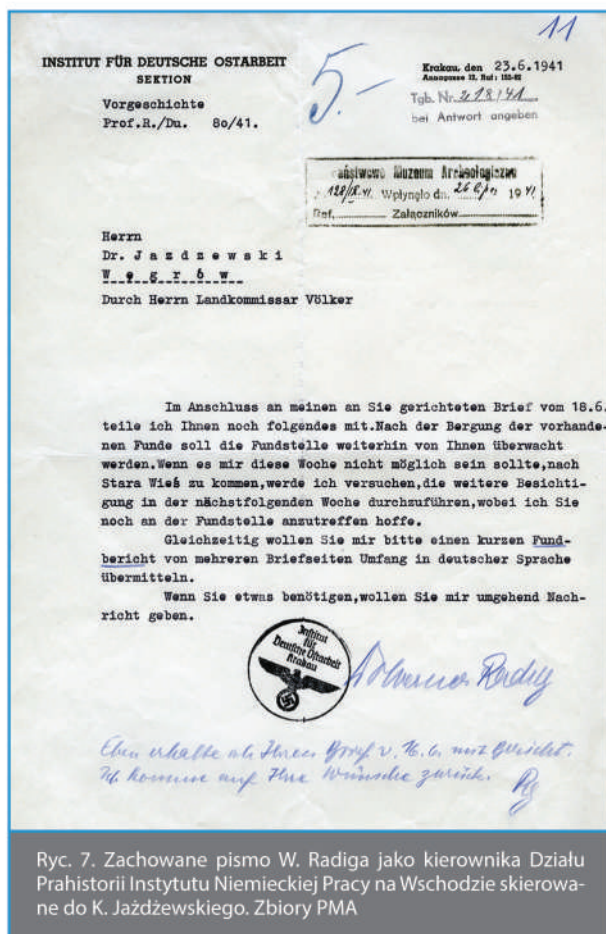
Poza ograbieniem PMA wymienieni archeolodzy niemieccy nakazali zniszczenie kilkuset wydrukowanych, ale jeszcze nie oprawionych egzemplarzy XVI tomu „Wiadomości Archeologicznych”, dedykowanych prof. J. Kozłowskiemu, pozostawiając kilkadziesiąt z nich do późniejszego wykorzystania przez Niemców w celach naukowych i propagandowych (L. Sawicki 1939 [1948]; K. Jażdżewski 1995, s. 140–143; D. Piotrowska 2007, s. 32–35). Rabunek trwał do połowy grudnia 1939 r. Następnie w imieniu SS wydano zakaz wstępu do pomieszczeń Muzeum, a drzwi opieczętowano.

WZNOWIENIE DZIAŁALNOŚCI

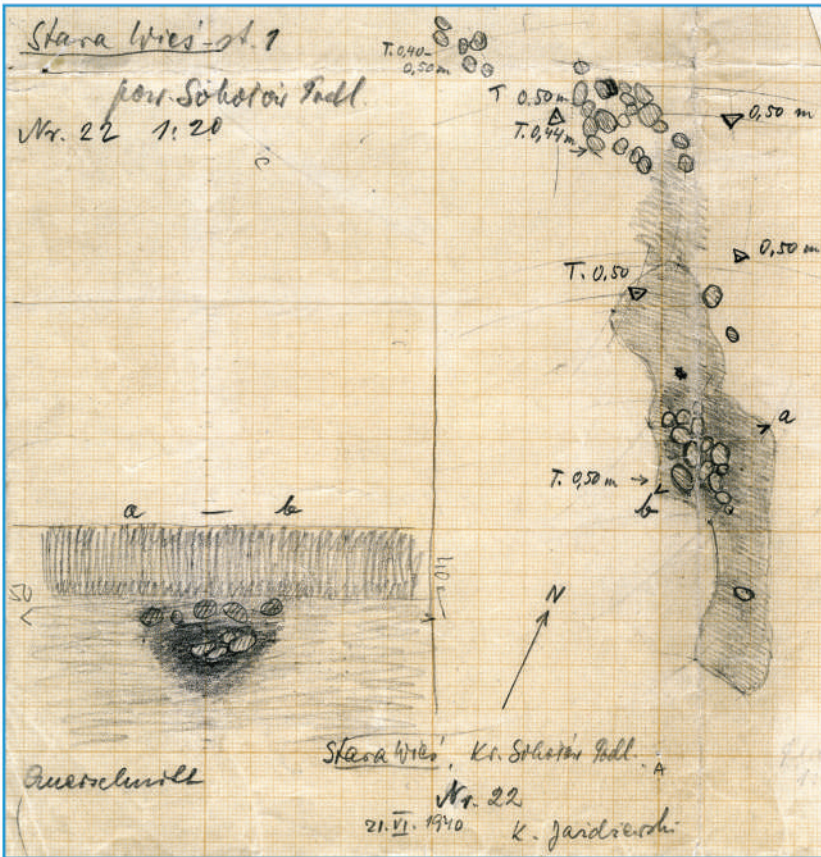
Przez dwa miesiące Muzeum pozostawało niedostępne. Dnia 14 lutego 1940 r. dr Werner Tzschaschel, okupacyjny kierownik Komisji Likwidacyjnej Ministerstwa WRiOP przy Urzędzie Szefa Dystryktu Warszawskiego, zdjął pieczęcie SS w obecności doc. R. Jakimowicza, dr. K. Jażdżewskiego i mgr. K. Salewicza. Muzeum ponownie uruchomiono, początkowo w praktyce jako składnicę zabytków z dwuosobowym personelem. Doc. R. Jakimowicz został formalnie usunięty ze stanowiska dyrektora, a na kierownika-opiekuna ówczesnego Staatliches Archäologisches Museum władze niemieckie wyznaczyły 21 lutego 1940 r. dr. K. Jażdżewskiego, pełniącego do tej pory funkcję asystenta PMA, kierując się sugestią byłego dyrektora. Początkowo poza kierownikiem zatrudniono tylko dotychczasowego woźnego. We wrześniu 1940 r. Muzeum przeniesiono z Parku Łazienkowskiego, przeznaczonego

teraz tylko dla Niemców, do gmachu Muzeum Narodowego połączonyego wiosną 1940 r. z Muzeum Wojska Polskiego pod nazwą Muzeum miasta Warszawy (Museum der Stadt Warschau) (S. Lorentz 1957, s. 20; *Dokumenty* 1970, s. 472; K. Jażdżewski 1995, s. 147).

Dobra znajomość niemieczyny i mentalności urzędników niemieckich pozwoliła K. Jażdżewskiemu na zwiększenie z czasem obsady personalnej Muzeum z dwóch osób w lutym 1940 r. do pięciu osób w 1941 r. i do około 20 osób w 1944. Funkcję zastępcy kierownika PMA sprawował mgr K. Salewicz. W sumie w czasie okupacji pracowały w PMA, w różnym czasie, 24 osoby (K. Jażdżewski 1995, s. 234). Nie bez znaczenia dla funkcjonowania Muzeum była niestabilizowana, zmienna polityka władz niemieckich, wynikająca zarówno z różnych zamierzeń konkurujących ze sobą niemieckich ośrodków decyzyjnych, jak też zależna od zmieniającego się położenia militar-

Ryc. 7. Zachowane pismo W. Radiga jako kierownika Działu Prahistorii Instytutu Niemieckiej Pracy na Wschodzie skierowane do K. Jażdżewskiego. Zbiory PMA

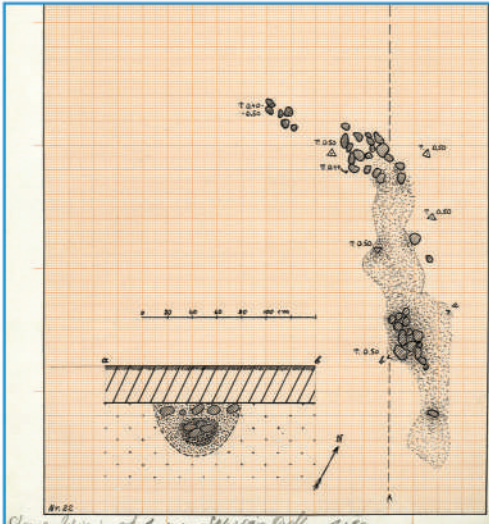
Ryc. 8. Stara Wieś, pow. Sokółów Podlaski. Dokumentacja polowa badań. Wykonany przez K. Jażdżewskiego rysunek jednego z odkrytych obiektów. Prace prowadzono w 1941 r. W podpisie rysunku polowego podany został błędnie rok 1940. Wydaje się, że podpis rysunku z datą dodano później, co mogło spowodować błąd. Zbiory PMA

nego III Rzeszy. Wydaje się, że odmienne koncepcje odnośnie do losów PMA powstawały w stolicy Generalnego Gubernatorstwa (GG) w Krakowie i w niemieckich ośrodkach decyzyjnych dystryktu warszawskiego, które najwyraźniej przewidywały jakąś formę jego dalszego istnienia, a inne w Krajowym Urzędzie Prehistorii (Landesamt für Vorgeschichte) w Poznaniu, gdzie w 1941 r. jego dyrektor dr Walter Kersten (1907–1944) planował likwidację PMA (J.E. Kaczmarek 1996, s. 147, 334). Urząd Kerstena dążył do przejęcia przez niemiecki ośrodek poznański zabytków uznawanych za germańskie i dokumentacji z ich badań. Własnością rządu Generalnego Gubernatorstwa miały pozostać zabytki słowiańskie. Można się tylko domyślać, że koncepcje poznańskie nie były przyjmowane przychylnie w centrum ideologiczno-propagandowym GG w Krakowie

i w związanym z gubernatorem Frankiem krakowskim Instytucie Niemieckiej Pracy Wschodniej, zainteresowanych dokumentowaniem i popularyzacją „germańskiej przeszłości kraju Wisły”.

OKUPACYJNE ZADANIA MUZEUM

Zadania Staatliches Archäologisches Museum zostały sprowadzone do prac porządkowych, zabezpieczania zbiorów i zabytków archeologicznych w terenie, w tym do przeprowadzania badań ratowniczych w Generalnym Gubernatorstwie oraz do różnych prac dokumentacyjnych. Zakazano wszelkiej samodzielnej działalności naukowej pracowników Muzeum (L. Sawicki 1948a, s. 27; por. S. Lorentz 1956, s. 48). Było to zgodne z polityką III Rzeszy wobec okupowanej Polski. Można przypuszczać, że PMA miało zo-

Ryc. 9. Stara Wieś, pow. Sokółów Podlaski. Rysunek planu (por. ryc. 8) przerysowany w czasie wojny w PMA dla W. Radiga. Zbiory PMA

stać wprzęgnięte w system instytucji okupacyjnych GG, realizujących niemiecką „misję” na Wschodzie jako placówka pomocnicza. Prawdopodobnie, specyficzne nazistowskie podejście do spraw rasowych w prehistorii spowodowało, że K. Jażdżewski mógł zaangażować do PMA w 1941 r. czwórkę antropologów związanych przed wojną z Instytutem Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, przy czym nie wiadomo o podjęciu przez nich jakichkolwiek prac na rzecz instytucji niemieckich (L. Sawicki 1948a, s. 28; K. Jażdżewski 1995, s. 153).

Obok Wydziału Nauki i Oświaty Dystryktu Warszawskiego (Abteilung Wissenschaft und Unterricht, Der Gouverneur des Distrikts Warschau), któremu Muzeum podlegało administracyjnie, wpływ na działalność PMA miał prof. dr Werner Radig (1903–1985), Pełnomocnik ds. Prehistorii Generalnego Gubernatorstwa NSDAP-owskiego urzędu *reichsleitera* Alfreda Rosenberga, oraz utworzony w Krakowie w kwietniu 1940 r. Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej (Institut für Deutsche Ostarbeit), w którym odpowiedzialnym za sprawy prehistorii był również Radig, członek SA od 1933 r. i NSDAP od 1937 r. Instytut i Radig rozwijali i propagowali ideologię „niemieckiej przestrzeni życiowej”. Dla Radiga i propagandy III Rzeszy wojna w 1939 r. toczyła się o wolność

odwiecznych germańskich i niemieckich ziem (P. Schweizer-Strobel, M. Strobel 2004; D. Piotrowska 2007, s. 36–37).

Radig jako pełnomocnik urzędu Rosenberga, a bezpośrednio Hansa Reinertha, jego podwładnego ds. archeologii prehistorycznej, oraz przedstawiciel kierownictwa Instytutu Niemieckiej Pracy Wschodniej wizytował PMA i wydawał polecenia K. Jażdżewskiemu, między innymi dotyczące badań ratowniczych (ryc. 7; por. ryc. 11, 12). Formalnie Jażdżewski był jednak zawsze delegowany przez Wydział Nauki i Oświaty Gubernatora Dystryktu Warszawskiego. Z okupacyjnych sprawozdań z działalności Muzeum wynika, że obciążenia pracą na rzecz W. Radiga występowały stale. Między innymi w 1941 r. dokonano wyboru 90 zabytków reprezentatywnych dla różnych kultur archeologicznych i okresów, które zostały pokazane jesienią 1941 r. w Krakowie na wystawie *Dziedzictwo germańskie w rejonie Wisły (Germanenerbe im Weichselraum)* w zabytkowym Collegium Maius zamkniętego UJ, zajętym przez Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej.

Ryc. 10. Gocki karbne złotych monet ze Starej Wsi, artykuł W. Radiga opublikowany w lipcu 1941 r. na łamach „Kraukauer Zeitung”. Zbiory PMA

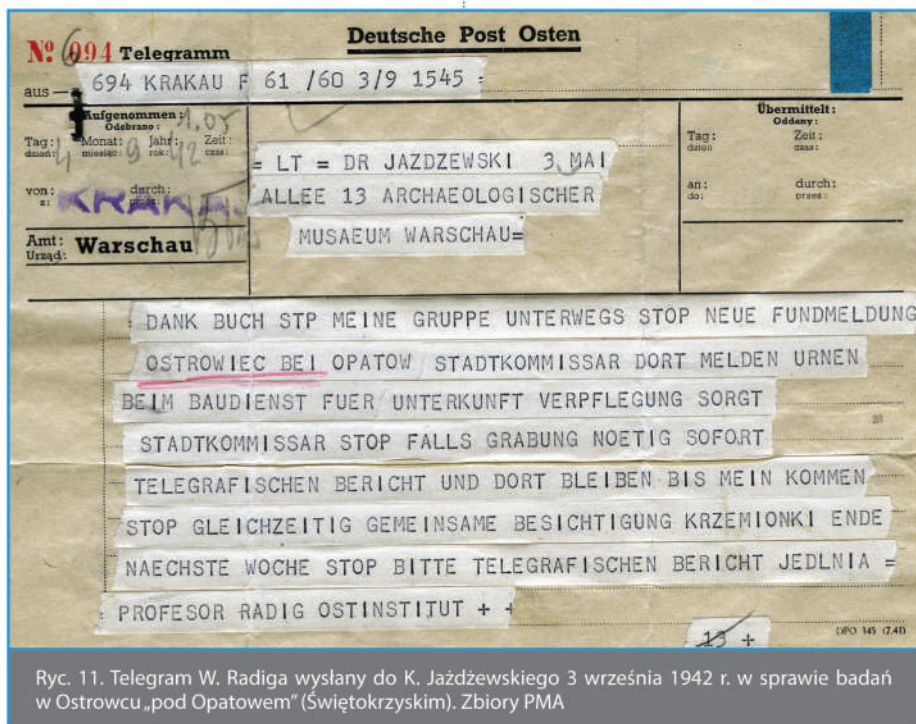
Do najważniejszych badań ratowniczych Muzeum w czasie okupacji należą wykopaliska na cmentarzysku w Starej Wsi, pow. Sokołów Podlaski (por. ryc. 7–10) oraz w Ostrowcu Świętokrzyskim (ryc. 11), a właściwie na jego granicy. Cmentarzysko w Starej Wsi zostało odkryte przypadkowo w maju 1941 r., w trakcie budowy lotniska polowego, przygotowywanego dla Luftwaffe w związku z szykowanym atakiem na ZSRR. Obiekt datowany jest na późny okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich, a wyeksplorowane groby należą do kultur przeworskiej i wielbarskiej. Szczególnie interesujący jest odkryty wówczas skarb (ofiara?) składający się z „siekańców” ze złotych monet rzymskich z III wieku n.e., złożonych w kilku dołkach tworzących półkole. Fragmentaryczność i mała dokładność przeprowadzonych wówczas prac dobrze oddają warunki funkcjonowania „archeologii wojennej”. K. Jażdżewski w dniach 20–23 czerwca i 9–11 lipca 1941 r. przebywał w Starej Wsi, sporządził plany i notatki, a odkryte tam materiały zabezpieczył i przewiózł do PMA (ryc. 8, 9). Od W. Radiga otrzymał następnie polecenie przesłania całości materiałów z tego stanowiska do Krakowa po uprzednim ich oczyszczeniu, opi-

saniu i konserwacji wraz z wyczerpującym sprawozdaniem w celu dalszego opracowania naukowego. Jak wspomina K. Jażdżewski, to dalsze opracowanie w Instytucie polegało na tym, że:

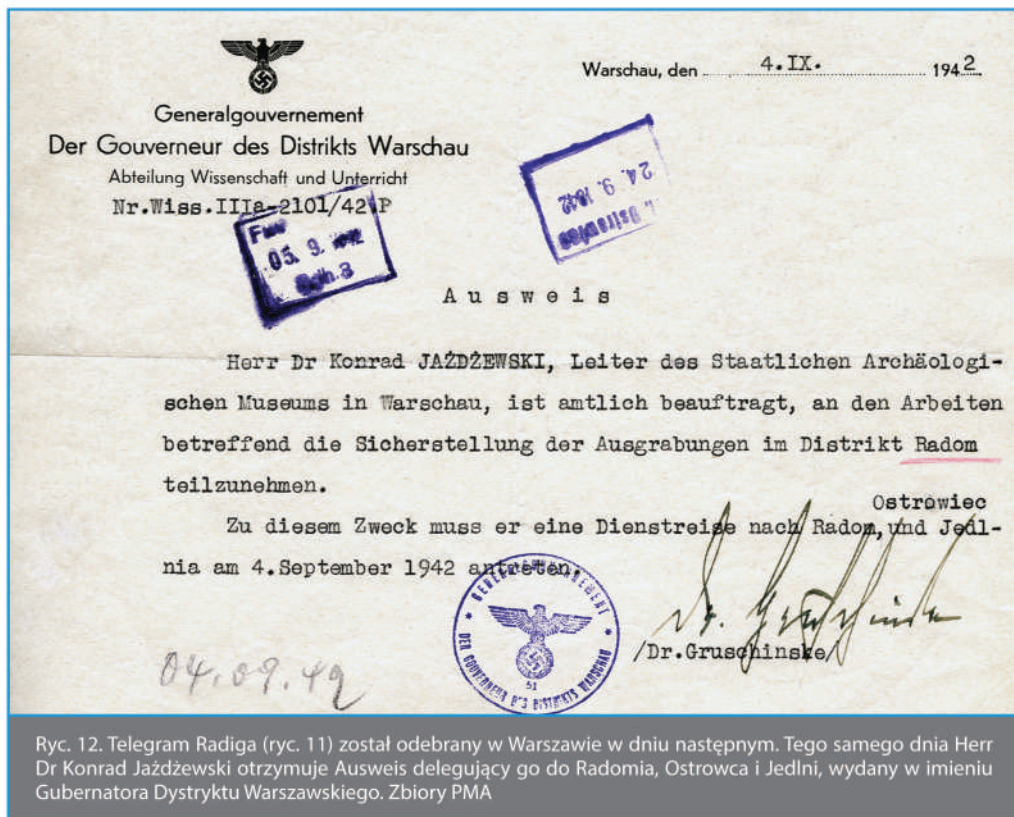
Wyniki moich badań w Starej Wsi opublikował bez żenady prof. dr Werner Radig [...], przy czym skwitował mój wkład skromną wzmianką w przypisku (K. Jażdżewski 1995, s. 155).

Było to nagminną praktyką pracowników naukowych Instytutu Niemieckiej Pracy Wschodniej (K. Jażdżewski 1995, s. 154–155; A. Rybicka 2002, s. 103; D. Piotrowska 2007, s. 37). Wcześniej, w lipcu 1941 r., Radig opublikował obszerny artykuł na temat odkryć w Starej Wsi na łamach „Krakauer Zeitung” (ryc. 10).

Duże badania ratownicze przeprowadzono w sierpniu i wrześniu 1942 r. w Ostrowcu Świętokrzyskim. Przy regulacji rzeki Kamionki natrafiono na pozostałości bogatego osadnictwa prehistorycznego, datowanego od neolitu po okres wpływów rzymskich, występujące na pokrytym lessem cyplu. Pracami ratowniczymi kierowali K. Jażdżewski i K. Salewicz (ryc. 11, 12). Wyeksplorowano między innymi obiekty kultury pucharów lejkowatych, groby z okresu halsztackiego, obiekty osady z okresu

Ryc. 11. Telegram W. Radiga wysłany do K. Jażdżewskiego 3 września 1942 r. w sprawie badań w Ostrowcu „pod Opatowem” (Świętokrzyskim). Zbiory PMA

Ryc. 12. Telegram Radiga (ryc. 11) został odebrany w Warszawie w dniu następnym. Tego samego dnia Herr Dr Konrad Jażdżewski otrzymuje Ausweis delegujący go do Radomia, Ostrowca i Jedlni, wydany w imieniu Gubernatora Dystryktu Warszawskiego. Zbiory PMA

wpływów rzymskich. Ponadto natrafiono na zabytki z wczesnego średniowiecza. Materiały przewieziono do Muzeum w Warszawie (M. Miśkiewicz 1958; A. Uzarowiczowa 1975; A. Uzarowicz-Chmielewska 1978).

Wśród obiektów zabezpieczanych przez PMA w czasie wojny znajdowała się również kopalnia w Krzemionkach Opatowskich – wówczas Staatliche Schutzgebiet (por. L. Sawicki 1948a, s. 27; 1948b, s. 122; K. Jażdżewski 1995, s. 156–157).

PRACA W MUZEUM W LATACH OKUPACJI

W marcu 1941 r. przeniesiono z Pałacu Staszica do części gmachu Muzeum Narodowego, zajmowanego przez PMA, całe pokaźne wyposażenie i zbiory Instytutu Nauk Antropologicznych TNW wraz z ukrytą tam przed Niemcami ogromną kartoteką z danymi antropometrycznymi z Wojskowego Zdjęcia Antropologicznego (WZA), przeprowadzonego w latach dwudziestych. Przenosiny odbyły się na prośbę antropologa prof. J. Mydlarskiego (1892–1956), przedwojennego kierownika Instytutu i autora WZA.

Zainicjował on następnie wspomniane wyżej zatrudnienie w PMA czwórki antropologów ze swojej szkoły (K. Jażdżewski 1995, s. 146, 153).

Do najważniejszych wydarzeń w okupacyjnych dziejach PMA należy przewiezienie do jego pomieszczeń bogatych zbiorów Muzeum Archeologicznego im. Erasma Majewskiego, należących do Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, co nastąpiło między 10 kwietnia a 20 maja 1941 r. Wezwanie K. Jażdżewskiego inicjatywa wypłynęła od dr Zofii Podkowińskiej (1894–1975), którą zatrudnił w Muzeum. Była ona zatroskana stanem zbiorów Majewskiego w Pałacu Staszica, który uległ uszkodzeniu przez bombę w czasie oblężenia Warszawy i przez to był zagrożony kradzieżami. W ten sposób w warunkach okupacyjnych nastąpiło połączenie dwóch warszawskich muzeów archeologicznych, usankcjonowane ostatecznie przez rzeczywistość powojenną. Z Pałacu Staszica przeniesiono również zbiory Zakładu Archeologii Przedhistorycznej UW. Sprawa musiała być dyskutowana w Wydziale Szkolnictwa Urzędu Szefa Dystryktu War-

GENERALGOVERNEMENT

FÜR DIE BESETZTEN POLNISCHEN GEBIETE

AMT DES CHEFS
DES DISTRIKTS WARSCHAU
Abteilung für das Schulwesen

WARSCHAU, den 10. April 1941

Sochensplatz, Palais Brühl

Państwowe Muzeum Archeologiczne
Nr 46/VII-4. Wpłynęło dn. 11 kwietnia 1941.
Ref. _____ Załączników _____

Herrn
Dr. Konrad Jażdżewski
h i e r
Archäologisches Museum.

Im Zusammenhang mit der Ueberführung des Majewski-Museums der Warschauer Gelehrten Gesellschaft beauftrage ich Sie, gleichfalls die Sammlungen sowie die gesamten Bestände einschliesslich der Bibliothek des Seminars für vorgeschichtliche Archäologie der Warschauer Universität in das Archäologische Museum an der Allee des 3. Mai zu überführen.

Eine Durchschrift dieses Schreibens erhält Herr Prof. Dr. W. Antoniewicz.

J. K. Jażdżewski

Ryc. 13. Pismo władz niemieckich z 10 kwietnia 1941 r. polecające dr. K. Jażdżewskiemu przewiezienie do gmachu Muzeum Archeologicznego (wówczas w siedzibie Muzeum Narodowego) wraz ze zbiorami Muzeum im. Erazma Majewskiego również zbiorów oraz biblioteki Seminarium Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Jedną kopię tego pisma otrzymał prof. W. Antoniewicz. Zbiory PMA

Generalgouvernement
Der Gouverneur des Distrikts Warschau
Abteilung Wissenschaft und Unterricht
Wiss VII-1501-Gen-106/44
Dr. S/Ks

Warschau, den 24. Februar 1944
Ostlandstr. 13
Fernruf: 93376

An den
Leiter des Staatlichen
Archäologischen Museums
h i e r

Betr.: Kontribution der Angestellten der Staatlichen Museen in Warschau.

Nachfolgend teile ich Ihnen die Antwort des Kommissarischen Bürgermeisters der Stadt Warschau in obiger Angelegenheit mit:

"Polen, die im direkten Dienst einer öffentl. deutschen Dienststelle stehen, bzw. von einer solchen Dienststelle besoldet werden, sind von der Entrichtung der Kontribution befreit. In Anbetracht dessen sind die Angestellten der Staatlichen Museen in Warschau aus diesem Titel von der Entrichtung der Kontribution befreit. Solches gilt aber für diese Personen nicht, falls sie im Besitz eines Unternehmens oder einer Liegenschaft sind, bzw. einen freien Beruf ausüben, aus welchen Titeln sie zur Entrichtung der Kontribution verpflichtet sind."

Państwowe Muzeum Archeologiczne
Nr 18/IV-44 Wpłynęło 25. lutego 1944
Ref. _____ Załączników _____

I. A.

W. Szwed

Ryc. 14. Pismo władz niemieckich z 24 lutego 1944 r. skierowane do Kierownika Państwowego Muzeum Archeologicznego w sprawie kontrybucji nałożonej na mieszkańców dystryktu warszawskiego po udanym zamachu na dowódcę SS i policji tego dystryktu SS Brigadeführera Kutscherę w dniu 1 lutego 1944 r. Pracownicy Muzeum byli z jej spalenia zwolnieni. Zbiory PMA

szawskiego. Polecenie w tej sprawie, skierowane do K. Jażdżewskiego, wydały władze niemieckie (ryc. 13), które musiały zapewnić również transport. Zawiadomiły też one o tych decyzjach „Herr Prof. Dr. W. Antoniewicz” (por. ryc. 13). Z dzisiejszej perspektywy decyzja ta wydaje się zgodna z interesem chronionych zbytków, kultury narodowej i zdrowym rozsądkiem. W pełnej napięć i rozrachunków drugiej połowie lat czterdziestych spadło z tego powodu na okupacyjnego kierownika PMA wiele kłopotów, aż po zagrożenie infamią. Poważne znaczenie w niesprawiedliwych oskarżeniach, kierowanych bezpośrednio po wojnie przeciwko K. Jażdżewskiemu z racji jego okupacyjnej działalności w Muzeum, miały urażone ambicje osobiste niektórych starszych kolegów, kompleksy i rozgrywki środowiskowe o genezie sięgającej czasów PGKZP, których nie był on uczestnikiem, a stał się ofiarą (por. L. Sawicki 1948a, s. 28; Z. Rajewski 1968, s. 262; K. Jażdżewski 1995, s. 151–153, 191–192, 219–239; J. Lech, D. Piotrowska 2007).

W ciężkich warunkach życia w GG status pracowników Muzeum jako zatrudnionych w instytucji niemieckiej był relatywnie dobry. Otrzymywali oni cenny *Ausweis* chroniący przed wywozem do Niemiec, stałą pensję i kartki żywnościowe. O statusie pracy w PMA w latach okupacji świadczy m.in. zachowane pismo dotyczące ogromnej kontrybucji nałożonej 2 lutego 1944 r. przez władze niemieckie na ludność polską miasta i bliższej okolicy po udanym dzień wcześniej zamachu na dowódcę SS i policji dystryktu warszawskiego *SS Brigadeführer* Franza Kutscherę (1904–1944). Pracownicy Muzeum, jako Polacy zatrudnieni na państwowych stanowiskach niemieckich, zostali zwolnieni z udziału w jej spłaceniu (ryc. 14).

Obok niektórych przedwojennych archeologów z PMA – m.in. mgr. K. Salewicza oraz kilku osób z personelu pomocniczego (L. Bigoszevska, J. Koszutska, A. Kuc) – zatrudnienie w Muzeum znaleźli w czasie wojny: prof. E. Lubicz-Niezabitowski (1875–1946), zoolog, były rektor Uniwersytetu Poznańskiego, dr Ireneusz Michalski (1908–1965), antropolog, jednocześnie wykładowca działającego w Warszawie tajnego Uniwersytetu Ziemi Zachodnich, dr Zofia Podkowińska z byłego Zakładu Archeologii Przedhistorycznej UW i Ludwik Sawicki (1893–1972). Prawdop-

Ryc. 15. Dr Zdzisław Durczewski (3 VII 1908 – 5 VIII 1944), przedwojenny pracownik PMA współpracujący z Muzeum w czasie okupacji, rozstrzelany przez żołnierzy Wehrmachtu w ramach represji w stosunku do ludności cywilnej miasta na początku Powstania Warszawskiego. Fot. ze zbiorów PMA

dobnie, tak jak w warszawskim Archiwum Miejskim, ceną za pracę było podpisanie deklaracji lojalności i ewentualnie innych, dotyczących np. kwestii rasowych. Nie przeszkadzało to jednak ani w działalności konspiracyjnej pojedynczych pracowników (m.in. rysowniczkii Jadwigi Koszutskiej), ani w zatrudnieniu ukrywającego się przed gettem Polaka pochodzenia żydowskiego, ani w dyskusjach ideologicznych o znacznym ładunku emocji.

W Muzeum pracowały osoby o różnych, niekiedy przeciwstawnych orientacjach politycznych. L. Sawicki, Z. Podkowińska i J. Koszutska byli związani ze środowiskiem przedwojennej Komunistycznej Partii Polski (KPP), a orientacja polityczna K. Jażdżewskiego bliska była przedwojennej Narodowej Demokracji. Nic dziwnego, że na tym tle mogło dochodzić do spięć.

Kierownik Muzeum angażował się w działania konspiracyjne w niewielkim zakresie. W świetle prawa okupacyjnego obowiązującego w GG do nielegalnej działalności K. Jażdżewskiego należały również jego regularne kontakty z J. Kostrzewskim, ukrywającym się przed aresztowaniem przez poszukującą go niemiecką policję polityczną – Gestapo. Wykorzystując stanowisko kierownika PMA, K. Jażdżewski zaopatrywał

swojego Mistrza w literaturę naukową i pomoc finansową z działającej „po cichu” Kasy im. Mianowskiego oraz między innymi od Z. Rajewskiego i W. Hensla, co umożliwiło Kostrzewskiemu kontynuowanie w ukryciu pracy naukowej mimo ciężkich warunków, w których się znajdował. Wśród napisanych wówczas książek znajduje się znakomita *Kultura prapolska*, wydana w 1947 r.

OD POWSTANIA WARSZAWSKIEGO DO WYZWOLENIA

W czasie Powstania zamordowany został dr Zdzisław Durczewski, zabrany z mieszkania przez żołnierzy Wehrmachtu i rozstrzelany 5 sierpnia na oczach rodziny. Durczewski był przed wojną asystentem PMA i współpracował z Muzeum w czasie wojny (ryc. 15). Zginął zamordowany mgr Romuald Falkowski (ur. 15 VI 1911 r.), zatrudniony w Muzeum w czasie okupacji etnograf-antropolog (L. Sawicki 1948a, s. 26; J. Kostrzewski 1970, s. 148; K. Jażdżewski 1995, s. 51, 146, 175). Po Powstaniu, a przed wyzwoleniem Warszawy, pracownicy Muzeum i inni warszawscy archeolodzy – J. Antoniewicz, W. Antoniewicz, M. Drewko, K. Jażdżewski, L. Sawicki – uczestniczyli w znanej

akcji muzeologów, archiwistów i bibliotekarzy ratowania dóbr kultury, zorganizowanej przez dr. S. Lorentza w okresie od 1 listopada 1944 do 16 stycznia 1945 r. (L. Sawicki 1948a, s. 28–29; W. Borowy 1970, s. 186; S. Lorentz 1957, s. 57; K. Jażdżewski 1995, s. 181–188).

Z PERSPEKTYWY LAT

Okres II wojny światowej to na pewno najgorsze lata w całej historii PMA. Straty Muzeum po zakończeniu działań wojennych wynosiły około 50% zabytków, 70–90% mebli oraz pomocy technicznych i naukowych, całość biblioteki, archiwum i zbiorów fotograficznych. Tylko część z nich udało się odzyskać (ryc. 16). W czasie okupacji nastąpiło przerwanie ciągłości prac konserwatorskich i naukowych, terenowych i muzealnych. W czasie Powstania Warszawskiego zginęło dwóch pracowników Muzeum, a wojna rozproszyła pozostałych. Z różnych powodów do pracy w PMA po wojnie nie powrócili najważniejsi pracownicy merytoryczni z okresu II Rzeczypospolitej: R. Jakimowicz, S. Krukowski, K. Jażdżewski i K. Salewicz. Po kilku latach powrócił na krótko tylko J. Marciniak. Muzeum utraciło wszystkie swoje przedwojenne siedziby.

Do dorobku Muzeum z lat wojny zaliczyć można, w pewnym przynajmniej stopniu, *Atlas do pradziejów Słowian*, opracowany w tym okresie przez K. Jażdżewskiego (1948; 1949), a wydany po wojnie w wersjach językowych polskiej i angielskiej. Powstawał on konspiracyjnie jako odpowiedź najbliższego ucznia J. Kostrzewskiego na niemiecką propagandę polityczno-naukową lat wojny, uprawianą między innymi przez kontrolującego PMA W. Radiga. Do dorobku PMA z lat 1939–1944 należy również wszystko to, co z pożogi wojennej zdołano uratować.

W dniu 3 maja 1945 r. nastąpiło w Warszawie

Ryc. 16. Warszawa. Państwowe Muzeum Archeologiczne w gmachu Muzeum Narodowego przy ul. 3 Maja. Skrzynie z rewindykowanymi zabytkami i dokumentacją powracające po wojnie do Muzeum z zachodnich Niemiec. Fot. ze zbiorów PMA

otwarcie dla publiczności upaństwowione-
go niedawno Muzeum Narodowego z bardzo
aktualną wystawą zatytułowaną *Warszawa
Oskarża*. Obecność najwyższych władz pań-
stwowych w pełnym składzie podkreśla-
ła dobitnie rangę wydarzenia. Zwiedzają-
cym pokazano zniszczenia miasta w okresie
wojny i okupacji niemieckiej, straty insty-
tucji kultury, ujawniono akcję ratowania
zabytków przed zagładą, przedstawiono
pierwsze projekty odbudowy Stolicy. Na tej
słynnej wystawie pierwszy i jedyny raz po-
święcono fragment muzealnej ekspozycji

stratom wojennym Państwowego Muzeum
Archeologicznego. Obecnie warto może po-
myśleć o przygotowaniu osobnej, dużej wy-
stawy ukazującej nie tylko straty archeologii
w czasie II wojny światowej, ale także mało
znane funkcjonowanie nauki w warunkach
wojennej opresji oraz wykorzystanie arche-
ologii w towarzyszącym wojnie starciu ideo-
logii. Sukces podobnej wystawy, przysto-
wanej przed kilkunastu laty przez muzea
francuskie w Strasburgu i Metz, może być
jednym z argumentów na rzecz tej idei (por.
L'Archeologie... 2001).

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY:

- Borowy, W.
1970 *Z zapisek Borowego (1944–1945)*, [w:] S. Lorentz (red.), *Walka o dobra kultury: Warszawa 1939–1945*, t. 2, Warszawa, s. 179–219.
- Dokumenty
1970 *Dokumenty*. Wybrał i opracował W. Bartoszewski, [w:] S. Lorentz (red.), *Walka o dobra kultury: Warszawa 1939–1945*, t. 2, Warszawa, s. 397–567.
- Jażdżewski, K.
1948 *Atlas do pradziejów Słowian. Część II. Tekst i w wersji angielskiej Atlas to the prehistory of the Slavs. Part II: Text*, „Acta Praehistorica Universitatis Lodziensis” 1, Łódź.
- 1949 *Atlas do pradziejów Słowian, część I: Mapy i w wersji angielskiej Atlas to the Prehistory of the Slavs. Part I: Maps*, „Acta Praehistorica Universitatis Lodziensis” 1, Łódź.
- 1995 *Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku*, Łódź.
- Kaczmarek, J.E.
1996 *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720–1958)*, Poznań.
- Kostrzewski, J.
1970 *Z mego życia*. Pamiętnik, Wrocław.
- L'Archeologie...
2001 *L'Archeologie en Alsace et en Moselle au temps de l'annexion (1940–1944)*, Musées de Strasbourg, Musées de la Cour D'Or, Metz.
- Lech, J., Piotrowska, D.
2007 *Znaczenie okresu warszawskiego (1930–1944) w życiu prof. Konrada Jażdżewskiego*, [w:] M. Blomborgowa, A. Andrzejewski (red.), *Konrad Jażdżewski (1908–1985): archeolog, nauczyciel, muzealnik*, Łódź, s. 131–144.
- Lorentz, S.
1957 *Muzeum Narodowe w Warszawie w latach 1939–1954*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” II, s. 7–98.
- 1956 *Muzea i zbiory w Polsce 1945–1955*, Warszawa.
- Miśkiewicz, M.
1958 *Groby halsztackie i osada z okresu rzymskiego w Ostrowcu Świętokrzyskim, pow. Opatów*, „Materiały Starożytne” III, s. 227–254.
- Piotrowska, D.
2007 *Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie w latach 1939–1989*, [w:] J. Lech (red.), *Pół wieku z dziejów archeologii polskiej (1939–1989)*, Warszawa, s. 27–102 (tam dalsza literatura).
- Rajewski, Z.
1968 *Państwowe Muzeum Archeologiczne w latach 1923–1968*, „Wiadomości Archeologiczne” XXXIII (3–4), s. 255–294.
- Rybicka, A.
2002 *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej (Institut für Deutsche Ostarbeit), Kraków 1940–1945*, Warszawa.
- Sawicki, L.
1939 [reedycja 1948 r.] *Przedmowa*, „Wiadomości Archeologiczne” XVI, s. VII–XI.
- 1948a *Państwowe Muzeum Archeologiczne. (Okres międzywojenny, okupacji i lata 1945–1947)*, „Sprawozdania P.M.A.” I, s. 19–44.
- 1948b *Działalność Wydziału Konserwacji i badań zabytków w terenie w latach 1945–1947*, „Sprawozdania P.M.A.” I, s. 85–144.
- Schweizer-Strobel, P., Strobel, M.
2004 *Werner Radig: a prehistorian's career 1928–1945*, „Archaeologia Polona” 42, s. 229–254.
- Uzarowicz-Chmielewska, A.
1978 *Wielokulturowa osada neolityczna w Ostrowcu Świętokrzyskim, woj. Kielce*, „Materiały Archeologiczne” XVIII, s. 5–51.
- Uzarowiczowa, A.
1975 *Ornament na naczyniu kultury pucharów lejkowatych z Ostrowca Świętokrzyskiego*, „Wiadomości Archeologiczne” XI(1), s. 3–12.

Z OTCHŁANI WIEKÓW, Nr 1–4/2013–2014

Stanisław Iwaniszewski

Wprowadzenie

CZAS W KULTURZE MAJÓW

Agnieszka Hamann

Dlaczego tak trudno odczytać starożytne inskrypcje?
Spojrzenie z punktu widzenia lingwistyki kognitywnej

Stanisław Iwaniszewski

Cykle czasu u Majów

Boguchwała Tuszyńska

Koniec 13-tego bak'tuna w inskrypcjach Majów

Boguchwała Tuszyńska

Pismo glificzne Majów: historia odczytania i treść inskrypcji

Stanisław Iwaniszewski

Zawłaszczenie majańskiego 2012 roku przez cywilizację zachodnią

Marek Łasisz

Wojny, daty i koniec świata Majów

Jarosław Żrałka, Wiesław Koszkuł, Magdalena H. Rusek

Badania archeologiczne majańskiego miasta Nakum w sezonach 2012–2013

SPOTKANIA Z HISTORIĄ

Katarzyna Mikulska

ŚWIĘTO NOWEGO OGNIA w przedhiszpańskim środkowym Meksyku

Danuta Piotrowska

Państwowe Muzeum Archeologiczne w czasie II wojny światowej

Maria Krajewska

Widokówki z początku XX wieku w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie

NON OMNIS MORIAR

Maria Magdalena Blombergowa

Magister Myszkiewicz-Niesiołowska Joanna Ewa.

Opóźnione przypomnienie archeologa, specjalistki od epoki kamienia

SNAP

Z ŻYCIA STOWARZYSZENIA

Alina Jaszewska

Pierwszy Kongres Archeologii Polskiej. Warszawa, 19–21 września 2013 roku